

Załącznik
do uchwały nr XLIV/428/2021
Rady Miejskiej w Brzozowie
z dnia 29 listopada 2021 r.

PROGRAM
OPIEKI NAD ZABYTKAMI
GMINY BRZÓZÓW
NA LATA 2021 – 2024

opracowanie:
Przemysław Gęsiorski

Brzozów 2021

SPIS TREŚCI.

I.	WSTĘP	str. 2
II.	PODSTAWA PRAWNA I CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	str. 4
III.	UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTKÓW I OPIEKI NAD ZABYTKAMI	str. 5
IV.	UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	str. 12
V.	UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO	str. 21
VI.	OCENA STANU DZIEDZICTWA ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ	str. 35
VII.	ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE	str. 39
VIII.	INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	str. 49
IX.	ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU	str. 50
X.	ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI	str. 51
XI.	ANEKSY	str. 52
	XI.1.	
	ANEKS nr 1 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów	str. 52
	XI.2.	
	ANEKS nr 2 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów - stanowiska archeologiczne	str. 54
	XI.3.	
	ANEKS nr 3 – Wykaz obiektów proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków	str.62
	XI.4.	
	Aneks nr 4 - Charakterystyka i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Brzozów	str. 64

I.

WSTĘP

Przedmiotem niniejszego opracowania jest dziedzictwo kulturowe w granicach administracyjnych gminy Brzozów. Obecny Gminny Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów jest trzecim z kolei dokumentem tego typu¹, którego wymóg opracowania wprowadzony został przez zapisy Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. Program przygotowany został zgodnie z zasadami zawartymi w poradniku merytorycznym do opracowania gminnego programu opieki nad zabytkami².

Celem opracowania jest w wskazanie najbardziej wartościowych obiektów i zespołów zabytkowych, określenie zagrożeń oraz wskazanie zasadniczych kierunków działań i zadań na rzecz opieki nad zabytkami. Jest to dokument programowy, który określa uwarunkowania i formułuje politykę w zakresie działań związanych z inicjowaniem, wspieraniem oraz koordynowaniem prac z dziedziny ochrony zabytków i krajobrazu kulturowego, a także upowszechniania i promowania dziedzictwa kulturowego gminy.

Mając na uwadze kompleksowy, i bardzo szczegółowy charakter poprzednich Programów należy stwierdzić, że niniejsze opracowanie jest w dużej mierze na nich oparte i ma na celu kontynuowanie kierunków nakreślonych w poprzednich programach.

Dziedzictwo kulturowe Gminy Brzozów odzwierciedla historię i znaczenie tego regionu, a lokalne zabytki stanowią ważny i rozpoznawalny element krajobrazu kulturowego. Na terenie gminy znajdują się zarówno zabytki nieruchome, jak i ruchome wpisane do rejestru zabytków województwa podkarpackiego, a także obiekty nieruchome, ruchome i stanowiska archeologiczne włączone do wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków. Podstawą dla formułowania polityki w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego jest rozpoznanie zasobów dziedzictwa materialnego oraz niematerialnego.

Zapisy gminnego programu opieki nad zabytkami obowiązują przez 4 lata. Z realizacji dokumentu Burmistrz Brzozowa co dwa lata sporządza sprawozdanie, które przedstawia Radzie Miejskiej w Brzozowie.

Z okresu obowiązywania Programu Opieki nad Zabytkami dla Gminy Brzozów na lata 2017-2020 sporządzone zostały dwa sprawozdania z jego realizacji. Pierwsze sprawozdanie objęło okres od grudnia 2017 r. do grudnia 2019 r.³, a drugie okres

¹ Pierwszy program opieki nad zabytkami dla Gminy Brzozów (na lata 2013-2016) opracowany został przez B. Podubnego we współpracy z A. Fortuną-Marek, R. Kwołkiem, i I. Florkiewicz. Drugi program opieki nad zabytkami dla Gminy Brzozów (na lata 2017-2020) opracowany został przez R. Kwołka.

² Gminny program opieki nad zabytkami - Poradnik merytoryczny, opracowany przez zespół w składzie: T. Błyskosz, A. Fortuna-Marek, E. Jagielska, I. Liżewska, B. Oszczanowska, J. Walc –Jędrzejewska.

³ Sprawozdanie z realizacji programu opieki nad zabytkami Gminy Brzozów za okres od grudnia 2017 – do grudnia 2019 r., Brzozów 2020 r.

od grudnia 2019 r. do grudnia 2020 r.⁴

W okresie sprawozdawczym zrealizowana została jedynie część zawartych w programie założeń, a za najważniejsze należy uznać przyznanie przez Gminę dotacji celowych na prowadzenie prac przy zabytkach, zrealizowane prace przy cmentarzu z II Wojny Światowej w Brzozowie i Górkach oraz mogile konfederatów barskich w Brzozowie, realizację prac remontowych przy dawnym budynku „Sokoła” w Brzozowie oraz realizowanie działań mających na celu popularyzowanie wiedzy o materialnym jak i niematerialnym dziedzictwie gminy (np. zamieszczanie informacji o zabytkach na stronie internetowej Gminy, organizowanie prelekcji i spotkań muzealnych, wydawnictwa tematyczne i artykuły w prasie).

W latach 2017-2018 z budżetu Gminy Brzozów przyznawane były dotacje celowe na prowadzenie prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach wpisanych do rejestru zabytków. W roku 2017 łączna kwota udzielonych dotacji wyniosła 124.000,00 zł i przeznaczono ją na takie zadania jak: prace konserwatorskie przy ołtarzu głównym w kościele parafialnym w Humniskach; opracowanie dokumentacji projektowej dla wymiany posadzki wraz z wykonaniem instalacji centralnego ogrzewania, izolacji termicznej w kościele parafialnym w Zmiennicy; prace konserwatorskie i restauratorskie malowideł w kościele w Górkach; prace remontowe i zabezpieczające oraz montaż stolarki okiennej w chórze w kościele w Przysietnicy; prace remontowe organistówki w zespole kościelno-plebańskim w Grabownicy Starzeńskiej. W 2018 r. z budżetu Gminy przyznane zostały dotacje o łącznej kwocie 245.000,00 zł i rozdysponowane one zostały na takie zadania jak prace związane z remontem dachu, kominów oraz stolarki okiennej i drzwiowej w budynku starej plebanii w zespole kościelno-plebańskim w Grabownicy Starzeńskiej; wymiana okien w budynku zabytkowej plebanii w zespole kościelno-plebańskim w Grabownicy Starzeńskiej; kontynuacja prac konserwatorskich przy zabytkowym ołtarzu z kościoła parafialnego w Humniskach; impregnacja zewnętrznego szalunku w kościele parafialnym w Górkach; wymiana posadzki w kościele parafialnym w Zmiennicy; prace remontowo budowlane związane z wykonaniem izolacji przeciwwilgociowej fundamentów, drenażu, remontu odwodnienia dachu oraz odtworzenia stolarki okiennej i drzwiowej wraz z uzupełnieniem tynków w kościele parafialnym w Przysietnicy.

Wszystkie działania, na które Gmina Brzozów przyznała dotacje celowe, uzyskały uprzednio stosowne pozwolenia konserwatorskie i odebrane zostały komisyjnie przy udziale przedstawicieli Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków z/s w Przemyślu Delegatura w Krośnie.

W latach 2017-2018 Gmina prowadziła prace remontowe w budynku Brzozowskiego Domu Kultury (dawny budynek Towarzystwa Gimnastycznego "Sokół") w zakresie wymiany stolarki okiennej i drzwiowej oraz wymiany pokrycia dachowego wraz z pracami konserwatorskimi przy gzymsie podokapowym i kominach ponad

⁴ Sprawozdanie z realizacji programu opieki nad zabytkami Gminy Brzozów za okres od grudnia 2019 – do grudnia 2020 r., Brzozów, 31 maja 2021 r.

dachem.

Należy również podkreślić, że w omawianym okresie kontynuowane były prace remontowe przy cmentarzu z II Wojny Światowej przy ul. Bohaterów II Wojny Światowej w Brzozowie (lata 2017, 2018, 2020), przy mogile konfederatów Barskich w Brzozowie (2019 r.) oraz przy cmentarzu z I Wojny Światowej w Górkach (2020 r.)

Zrealizowano także prace porządkowe na terenie zabytkowego parku dworskiego w Zmiennicy w zakresie usunięcia martwych i powalonych drzew.

Na stronie internetowej Gminy Brzozów zamieszczone zostały i na bieżąco aktualizowane były informacje o najważniejszych zabytkach z terenu Gminy, z podaniem ich współrzędnych GPS oraz dokumenty gminne dotyczące opieki nad zabytkami w tym wykaz obiektów włączonych do gminnej ewidencji zabytków.

W omawianym okresie zorganizowanych zostało szereg prelekcji i spotkań muzealnych poświęconych popularyzacji i ochronie lokalnego dziedzictwa, a w „Wiadomościach Brzozowskich” opublikowano liczne artykuły oraz wydano kalendarz na rok 2020 z widokami dawnego Brzozowa na fotografiach i pocztówkach.

II.

PODSTAWA PRAWNA I CELE PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Przygotowanie i realizacja programu opieki nad zabytkami należy do ustawowych instrumentów samorządu, określonych w art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Zgodnie z art. 87 ust. 1 ww. ustawy, wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat gminny program opieki nad zabytkami oraz co 2 lata sprawozdanie z realizacji programu, które przedstawia Radzie (art. 87 ust. 5). Z kolei w art. 87 ust. 2 określone zostały następujące cele programu opieki nad zabytkami:

- włączenie problemu ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych (wojewódzkich, powiatowych, gminnych) wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju,
- uwzględnienie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej,
- zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenia do poprawy stanu ich zachowania,
- wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego,

- podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
- określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem zabytków,
- podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Program opieki nad zabytkami przyjmuje rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Dokument ten ogłaszany jest w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

III.

UWARUNKOWANIA PRAWNE OCHRONY ZABYTEKÓW I OPIEKI NAD ZABYTEKAMI

Ochrona zabytków i opieka nad zabytkami uregulowana jest w Polsce następującymi aktami prawnymi:

- Konstytucja RP z dnia 2 kwietnia 2007 r.;
- Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wraz z rozporządzeniami wydanymi do tej ustawy;
- Konkretnie przepisy z innych aktów prawnych, mające związek z ochroną zabytków m.in.:
 - Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym,
 - Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane,
 - Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
 - Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu,
- **Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.**

Konstytucja RP w swoim rozdziale I zawiera Art. 5., który mówi, iż: Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolności i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju. Należy zauważyć, że ustawa zasadnicza stawia problematykę ochrony dziedzictwa kulturowego i naturalnego na równi z podstawowymi prawami człowieka oraz suwerennością

i niepodzielnością państwa. W ślad za ustawą zasadniczą, kwestie poszanowania dziedzictwa kulturowego i naturalnego znajdują odzwierciedlenie w kolejnych aktach prawnych i dokumentach systemowych.

- **Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:**

Ustawa jest najważniejszym aktem prawnym w dziedzinie ochrony zabytków. Definiuje ona m.in.: pojęcie zabytku, reguluje zasady ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, określa: formy ochrony, kompetencje organów ochrony zabytków (w tym administracji rządowej i samorządowej), obowiązki właściciela lub posiadacza zabytku, formy finansowania opieki nad zabytkami, zasady prowadzenia badań przy zabytkach, ich ewidencjonowania etc.

Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

- zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie; – zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
- udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;
- przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
- kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
- uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

- naukowego badania i dokumentowania zabytku;
- prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;
- zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;
- korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;
- popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury (art. 5).

Do kompetencji gminy należą działania odnoszące się zarówno do ochrony zabytków, jak i opieki nad zabytkami - w stosunku do historycznych obiektów i obszarów, których gmina jest właścicielem. Ponadto ustawa definiuje m.in. podstawowe pojęcia z zakresu ochrony i opieki nad zabytkami oraz określa przedmiot, zakres, formy i sposób ich ochrony. Formami ochrony zabytków są:

- 1. Wpis do rejestru zabytków**

Do rejestru zabytków wpisuje się zabytek nieruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków z urzędu bądź na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. Do rejestru może być również wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru, a także nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku. Do rejestru wpisuje się zabytek ruchomy na podstawie decyzji wydanej przez wojewódzkiego konserwatora zabytków na wniosek właściciela tego zabytku. Wojewódzki konserwator zabytków może wydać z urzędu decyzję o wpisie zabytku ruchomego do rejestru w przypadku uzasadnionej obawy zniszczenia, uszkodzenia lub nielegalnego wywieżenia zabytku za granicę.

1a. Wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa.

Na Listę Skarbów Dziedzictwa wpisuje się na podstawie decyzji ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego zabytek ruchomy o szczególnej wartości dla dziedzictwa kulturowego

2. Uznanie za pomnik historii.

Za pomnik historii może zostać uznany zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości w drodze rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej wydanego na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego po uzyskaniu opinii Rady Ochrony Zabytków

3. Utworzenie parku kulturowego.

Park kulturowy powoływany jest przez Radę gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

4. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Dwie ostatnie formy – park kulturowy oraz ustalenia w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego pozostają w gestii samorządów gminnych. Osobna rola przypada gminnej ewidencji zabytków, która choć niewymieniona wśród zasadniczych form ochrony zabytków, charakter formy ochrony przybiera. Jest to kolejna prerogatywa gminy, czyli sprawowania ochrony na samorządowym szczeblu lokalnym. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (art. 22. p.5).

Ustawa określa obowiązki oraz kompetencje samorządu terytorialnego w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami. Do obowiązków gminy należy w szczególności:

- prowadzenie gminnej ewidencji zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy (art. 22. p. 4);
- sporządzanie (na okres 4 lat) gminnego programu opieki nad zabytkami (art. 87);
- uwzględnianie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej (art. 18 i 19);
- sporządzanie gminnego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych opracowywanego zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r.

Istotne dla prowadzonych przez gminę zadań są zapisy w art. 19 Ustawy: W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;
- parków kulturowych.

W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

- zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;
- innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie. Szczegółowo określone obowiązki gminy w stosunku do obiektów zabytkowych objętych ochroną, których gmina jest właścicielem lub posiadaczem zapisane są w ustawie w art.: 5, 25, 26, 28, 30, 31, 36, 71 i 72.

- **Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. – Prawo budowlane:**

Ustawa normuje działalność obejmującą sprawy projektowania, budowy, utrzymania i rozbiórki obiektów budowlanych oraz określa zasady działania organów administracji publicznej w tych dziedzinach. Przepisy ustawy nie naruszają przepisów odrębnych, między innymi o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami – w odniesieniu do obiektów i obszarów wpisanych do rejestru zabytków, obiektów i obszarów objętych ochroną konserwatorską na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego oraz w odniesieniu do obiektów w gminnej ewidencji zabytków. W kontekście ochrony zabytków istotnym przepisem prawa budowlanego jest możliwość skorzystania z odstępstw od sprecyzowanych w ustawie przepisów techniczno-budowlanych dotyczących projektowania, budowania, użytkowania i utrzymywania obiektów budowlanych. Odstępstwo można uzyskać przed wydaniem pozwolenia na budowę lub decyzji o zmianie sposobu użytkowania obiektu. Organ wydający pozwolenie na budowę występuje w tej sprawie do ministra, który ustanowił przepisy techniczno-budowlane (art. 9). Należy też zwrócić uwagę, że w myśl prawa budowlanego budowy i roboty budowlane niewymagające pozwolenia na budowę, jeżeli są wykonywane przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków wymagają pozwolenia na budowę, a jeżeli są wykonywane na obszarze wpisanym do rejestru zabytków - wymagają zgłoszenia, przy czym do wniosku o pozwolenie na budowę oraz do zgłoszenia należy dołączyć pozwolenie wojewódzkiego konserwatora zabytków wydane na podstawie przepisów o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Natomiast pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków (art. 39 ust. 2). Natomiast w odniesieniu do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje organ administracji architektoniczno-budowlanej w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków (art. 39 ust. 3).

- **Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym:**

Ustawa określa: zasady kształtowania polityki przestrzennej przez jednostki samorządu terytorialnego i organy administracji rządowej oraz zakres i sposoby postępowania w sprawach przeznaczania terenów na określone cele oraz ustalania zasad ich zagospodarowania i zabudowy. Ustawa mówi, że w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym uwzględnia się wymagania ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej. Ustawa określa, że w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego powinno uwzględniać się stan dziedzictwa kulturowego i zabytków oraz dóbr kultury współczesnej (art. 10 ust. 1 pkt 4) oraz określić obszary i zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków

oraz dóbr kultury współczesnej (art. 10 ust. 2 pkt 4). W miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego określa się obowiązkowo, m.in. zasady ochrony i kształtowania ładu przestrzennego, zasady ochrony środowiska, przyrody i krajobrazu, zasady kształtowania krajobrazu, zasady ochrony dziedzictwa kulturowego i zabytków, w tym krajobrazów kulturowych oraz dóbr kultury współczesnej (art. 15 ust. 2 pkt 2, 3, 3a i 4). W przypadku braku miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego określenie sposobów zagospodarowania i warunków zabudowy terenu następuje w drodze decyzji o warunkach zabudowy i zagospodarowania terenu, przy czym: 1) lokalizację inwestycji celu publicznego ustala się w drodze decyzji o lokalizacji inwestycji celu publicznego; 2) sposób zagospodarowania terenu i warunki zabudowy dla innych inwestycji ustala się w drodze decyzji o warunkach zabudowy (art. 4 ust. 1 pkt 2). Ustawa nakłada na burmistrza miasta obowiązek uzgodnienia projektu mpzp z właściwym wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu (art. 17 ust. 6 pkt b).

- **Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym:**

Zgodnie z art. 7 Ustawy zadania własne gminy obejmują także zagadnienia odnoszące się wprost, bądź pośrednio do ochrony zabytków. Należą do nich w szczególności zadania, które obejmują kwestie:

- ładu przestrzennego, gospodarki nieruchomościami, ochrony środowiska i przyrody oraz gospodarki wodnej;
- gminnych dróg, ulic, mostów, placów oraz organizacji ruchu drogowego;
- kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;
- kultury fizycznej i turystyki;
- zieleni gminnej i zadrzewień;
- cmentarzy gminnych;
- utrzymania gminnych obiektów i urządzeń użyteczności publicznej oraz obiektów administracyjnych;
- promocji gminy.

- **Ustawa z dnia 26 marca 2012 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej:**

Ustawa precyzuje, iż działalność kulturalna polega na tworzeniu, upowszechnianiu i ochronie kultury (art. 1, ust. 1); działalność kulturalna instytucji kultury nie stanowi przy tym działalności gospodarczej w rozumieniu odrębnych przepisów (art. 3, ust. 2). Mecenat nad nią sprawuje państwo oraz organy jednostek samorządu terytorialnego w zakresie ich właściwości; polega on na wspieraniu i promocji twórczości, edukacji i oświaty kulturalnej, działań i inicjatyw kulturalnych oraz opiece nad zabytkami (art. 1, ust. 2 i 4).

Ustawa precyzuje, iż formami organizacyjnymi działalności kulturalnej są w szczególności: teatry, opery, operetki, filharmonie, orkiestry, instytucje filmowe, kina, muzea, biblioteki, domy kultury, ogniska artystyczne, galerie sztuki oraz ośrodki badań i dokumentacji w różnych dziedzinach kultury (art. 2). Jednostki samorządu terytorialnego organizują działalność kulturalną tworząc samorządowe instytucje kultury, dla których prowadzenie takiej działalności jest podstawowym celem statutowym, przy czym prowadzenie działalności kulturalnej jest zadaniem własnym jednostek samorządu terytorialnego o charakterze obowiązkowym (art. 9). Organizator (w tym np. jednostka samorządu terytorialnego) zapewnia instytucji kultury środki niezbędne do rozpoczęcia i prowadzenia działalności kulturalnej oraz do utrzymania obiektu, w którym ta działalność jest prowadzona (art. 12).

• **Ustawa z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach:**

Ustawa ta określa podstawowe ramy i zasady funkcjonowania muzeów. Już w definicji stanowi ona, iż „Muzeum jest jednostką organizacyjną nienastawioną na osiąganie zysku, której celem jest gromadzenie i trwała ochrona dóbr naturalnego i kulturalnego dziedzictwa ludzkości o charakterze materialnym i niematerialnym, informowanie o wartościach i treściach gromadzonych zbiorów, upowszechnianie podstawowych wartości historii, nauki i kultury polskiej oraz światowej, kształtowanie wrażliwości poznawczej i estetycznej oraz umożliwianie korzystania ze zgromadzonych zbiorów” (art. 1.)

Wedle ustawy muzeum realizuje powyższe cele w szczególności poprzez (art. 2):

- 1) gromadzenie zabytków w statutowo określonym zakresie,
- 2) katalogowanie i naukowe opracowywanie zgromadzonych zbiorów,
- 3) przechowywanie gromadzonych zabytków, w warunkach zapewniających im właściwy stan zachowania i bezpieczeństwo, oraz magazynowanie ich w sposób dostępny do celów naukowych,
- 4) zabezpieczanie i konserwację zbiorów oraz, w miarę możliwości, zabezpieczanie zabytków archeologicznych nieruchomych oraz innych nieruchomych obiektów kultury materialnej i przyrody,
- 5) urządzenie wystaw stałych i czasowych,
- 6) organizowanie badań i ekspedycji naukowych, w tym archeologicznych,
- 7) prowadzenie działalności edukacyjnej,
- 7a) popieranie i prowadzenie działalności artystycznej i upowszechniającej kulturę,
- 8) udostępnianie zbiorów do celów edukacyjnych i naukowych,
- 9) zapewnianie właściwych warunków zwiedzania oraz korzystania ze zbiorów i zgromadzonych informacji,
- 10) prowadzenie działalności wydawniczej.

Samorząd jako podmiot tworzący (lub przejmujący) muzeum zobowiązany jest do:

- zapewnienia środków potrzebnych do utrzymania i rozwoju muzeum;
- zapewnienia bezpieczeństwa zgromadzonym zbiorom;
- sprawowania nadzoru nad muzeum (art. 5 ust. 4).

- **Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu:**

Tytuł ustawy wskazuje na tematykę w niej zawartej. Ustawodawca w trosce mającej na celu podniesienie jakości i ochronę krajobrazu wprowadza nowe mechanizmy prawne. Wprowadza ona m.in. obowiązek wykonania przez samorząd województwa audytu krajobrazowego dla całego województwa. Dokument ten ma identyfikować i oceniać krajobrazy występujące na terenie danego województwa, określać lokalizację parków kulturowych - jednej z formy ochrony. Dla samorządu na poziomie gminy ważne jest wprowadzenie regulacji prawnych odnoszących się do całościowego uregulowania tematu reklam. Ustawa pozwala samorządom m.in. na wprowadzenie zasad i warunków sytuowania tablic i urządzeń reklamowych, ustalania ich rozmiarów, standardów jakościowych i rodzaju materiałów. Gmina będzie mogła także wskazywać obszary, na których będą obowiązywały zakazy umieszczania tablic i urządzeń reklamowych (z wyłączeniem szyldów). Zasady te i zakazy samorząd wprowadzać będzie poprzez Uchwałę Rady Gminy mającą charakter prawa miejscowego. Dodatkowo dla obszarów z uchwalonymi zasadami i warunkami gmina będzie mogła wprowadzić opłatę reklamową od posiadania tablic i urządzeń reklamowych.

IV.

UWARUNKOWANIA ZEWNĘTRZNE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

IV.1.

Programy krajowe – strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – zgodność programu z dokumentami stworzonymi na poziomie krajowym.

- **Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022⁵:**

⁵ Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022 przyjęty został Uchwałą nr 82 Rady Ministrów z dnia 13 sierpnia 2019 r.

Program jest głównym dokumentem strategicznym określającym cele administracji rządowej oraz podległych jej służb i instytucji w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami, a także środki służące do realizacji wyznaczonych celów. Głównym celem projektu Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2019-2022 jest stworzenie warunków dla zapewnienia efektywnej ochrony i opieki nad zabytkami, który w okresie 4 lat realizowany będzie we współpracy z państwowymi instytucjami kultury i organami administracji publicznej poprzez trzy cele szczegółowe, podzielone na kierunki działania:

- Cel szczegółowy 1: „Optymalizacja systemu ochrony dziedzictwa kulturowego”, dla realizacji którego ustalono kierunki działania i zadania:
 1. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie lokalnym:
 - a) Szkolenia dla jednostek samorządu terytorialnego w zakresie zarządzania dziedzictwem kulturowym, w tym pracowników merytorycznych, z uwzględnieniem zagadnień z zakresu planowania przestrzennego i dostępności dla osób z niepełnosprawnościami.
 - b) Budowanie zasobu wiedzy o ochronie dziedzictwa kulturowego na poziomie lokalnym, regionalnym i centralnym.
 - c) Merytoryczne wsparcie procesu planowania i rewitalizacji w gminach
 - d) Konkurs Generalnego Konserwatora Zabytków nagradzający gminy za modelowe wdrażanie programów opieki nad zabytkami;
 2. Wzmocnienie systemu ochrony na poziomie centralnym:
 - a) Wspieranie rozwijania kompetencji zawodowych przez pracowników służb konserwatorskich.
 - b) Ewaluacja stosowanych standardów i metod konserwatorskich.
 - c) Wsparcie działań dokumentacyjnych zasobu zabytkowego.
 - d) Powołanie Centrum Architektury Drewnianej;
- Cel szczegółowy 2: „Wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami”, podzielony został na kierunki działania:
 1. Merytoryczne wsparcie działań w zakresie opieki nad zabytkami:
 - a) Upowszechnianie standardów i metod konserwatorskich dla wybranych zasobów zabytkowych (wybór zasobów, wypracowanie zaleceń dla opiekunów zasobu zabytkowego dotyczących metod konserwacji, adaptacji, dokumentacji i badań, upowszechnianie przez bazę wiedzy).
 2. Podnoszenie bezpieczeństwa zasobu zabytkowego:
 - a) Podniesienie bezpieczeństwa zabytków ruchomych przez sprzyjanie intensyfikacji współpracy z opiekunami zabytków przez właściwe służby i instytucje.
- Cel szczegółowy 3: „Budowanie świadomości społecznej wartości dziedzictwa”, podzielono na następujące kierunki działania:
 1. Upowszechnianie wiedzy na temat dziedzictwa i jego wartości:
 - a) Kampania społeczno-edukacyjna w mediach, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki

nad zabytkami i dostępności do zabytków dla osób z niepełnosprawnościami.

- b) Tworzenie narzędzi edukacyjnych dla szkół i instytucji kultury, z uwzględnieniem aspektu profilaktyki w dziedzinie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

2. Tworzenie warunków dla sprawowania społecznej opieki nad zabytkami:

- a) Program dotacyjny dla organizacji pozarządowych w zakresie popularyzowania i upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym, budowania świadomości lokalnej, a także włączania społeczeństwa w opiekę nad zasobem dziedzictwa kulturowego.

- **Narodowa strategia rozwoju kultury na lata 2004 – 2013 wraz z Uzupełnieniem na lata 2004-2020:**

Głównym celem strategicznym jest działanie na rzecz zrównoważonego rozwoju kultury w regionach, w ramach którego jednym z celów szczegółowych określa zachowanie dziedzictwa kulturowego i aktywną ochronę zabytków. Instrumentami realizacji strategii mają być m.in. Narodowe Programy Kultury, wśród których znajduje się Narodowy Program Kultury - „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego”. Celem tego programu jest poprawa stanu i dostępności zabytków poprzez:

- tworzenie warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w sferze ochrony zabytków,
- kompleksową rewaloryzację zabytków i ich adaptację na cele społeczne,
- zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki i przedsiębiorczości,
- tworzenie zintegrowanych narodowych produktów turystycznych,
- promocję polskiego dziedzictwa kulturowego w Polsce i za granicą,
- wzmocnienie zasobów ludzkich w sferze ochrony zabytków,
- podnoszenie świadomości społecznej dotyczącej dziedzictwa kulturowego,
- zabezpieczanie zabytków i archiwaliów przed nielegalnym wywozem za granicę.

Priorytetem I działania Narodowego programu kultury „Ochrona zabytków i dziedzictwa kulturowego” jest aktywne zarządzanie zasobem stanowiącym materialne dziedzictwo kulturowe. Działania realizowane w ramach niniejszego priorytetu mają na celu materialną poprawę stanu zabytków, ich adaptację i rewitalizację oraz zwiększenie ich dostępności dla mieszkańców, turystów i inwestorów. Realizacja zadań ma pozwolić na zwiększenie atrakcyjności regionów, a także wykorzystanie przez nie potencjału związanego z posiadanym dziedzictwem kulturowym.

Priorytetem II jest edukacja i administracja na rzecz ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego. Działania realizowane w ramach tego priorytetu to rozwój zasobów ludzkich oraz podnoszenie tożsamości społecznej w sferze ochrony dziedzictwa kulturowego, a także ochrona i zachowanie dziedzictwa kulturowego przed nielegalnym wwozem, wywozem i przewozem przez granice.

Uzupełnienie narodowej strategii rozwoju kultury przewidziano wśród instrumentów wdrożenia m. in. programy operacyjne. Należą do nich m.in.:

- „Dziedzictwo kulturowe” – realizowany w ramach dwóch komplementarnych priorytetów: rewaloryzacja zabytków nieruchomych oraz rozwój kolekcji muzealnych. Podstawowym celem pierwszego priorytetu jest poprawa stanu zachowania zabytków, zwiększenie narodowego zasobu dziedzictwa kulturowego, kompleksowa rewaloryzacja zabytków, zwiększenie roli zabytków w rozwoju turystyki, poprawa warunków instytucjonalnych, prawnych i organizacyjnych w zakresie ochrony zabytków i ich dokumentacji, wreszcie zabezpieczenia zabytków, muzealiów i archiwaliów przed skutkami klęsk żywiołowych, kradzieżami i nielegalnym wywozem za granicę oraz na wypadek sytuacji kryzysowych i konfliktu zbrojnego. Priorytet drugi koncentruje się natomiast na zadaniach związanych z zakupami dzieł sztuki i kolekcji dla instytucji muzealnych.
- „Edukacja kulturalna i upowszechnianie kultury” – głównym celem programu jest podnoszenie kompetencji kulturalnych społeczeństwa, przygotowanie dzieci i młodzieży do aktywnego uczestnictwa w kulturze, tworzenie warunków do rozwijania aktywności twórczej, wzbogacenie oferty kulturalnej kierowanej do szerokiego grona odbiorców, zachowanie tradycji i przekazu ludowego dziedzictwa kulturowego, a także podnoszenie kwalifikacji i doskonalenie zawodowe osób działających w sferze upowszechniania kultury. Dla realizacji celu przewidziane zostały m.in. zadania z zakresu ochrony i rozwoju specyficznych dla regionów inicjatyw kulturalnych, szczególnie z zakresu kultury ludowej.
- „Obserwatorium kultury” – celem programu jest stworzenie platformy wymiany poglądów i wiedzy oraz dyskusji na temat problemów i uwarunkowań rozwoju kultury. Dla realizacji celu przewidziane zostały m.in. zadania z zakresu realizacji prac badawczych i dokumentacyjnych oraz analiz dotyczących uczestnictwa w kulturze, ochrony i zachowania dziedzictwa kulturowego oraz tradycji regionalnych, rynku pracy w kulturze, finansowania kultury, zarządzania kulturą, systemów informacji o kulturze, statystyki kultury.
- „Promesa Ministra Kultury” – celem jest zwiększenie efektywności wykorzystania środków europejskich na rzecz rozwoju kultury. Program polega na dofinansowaniu przez Ministra Kultury wkładu krajowego do wybranych projektów kulturalnych, realizowanych ze środków europejskich.
- „Rozwój inicjatyw lokalnych” – celem programu jest wyrównywanie różnic w dostępie do kultury, pobudzanie inicjatyw lokalnych oraz stwarzanie na poziomie lokalnym warunków do rozwoju twórczości.

• **Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030 (KZPK 2030)⁶:**

⁶ Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju 2030, przyjęta przez Uchwałą nr 239 Rady Ministrów z dnia 13 grudnia 2011 r.

Koncepcja Przestrzennego Zagospodarowania Kraju stanowi najważniejszy krajowy dokument strategiczny dotyczący zagospodarowania przestrzennego i określa m.in. politykę w zakresie dziedzictwa kulturowego. W dokumencie tym ustalone zostały następujące cele polityki przestrzennej oraz zalecane działania odnoszące się do dziedzictwa kulturowego Polski:

- Rewitalizacja historycznych i zabytkowych obiektów w celu wzmocnienia i wyeksponowania ich funkcji
- Zabezpieczenie możliwości dalszego rozwoju społeczno-gospodarczego w oparciu o zachowanie w dobrym stanie zasobów naturalnych, kulturowych i lokalnych walorów środowiska
- Zachowanie dziedzictwa przyrodniczego i kulturowego, w tym najcenniejszych fragmentów przestrzeni przyrodniczej, w procesie trwałego rozwoju społeczno-gospodarczego przy aktywnym udziale społeczności lokalnych.
- Rozpoznanie i zachowanie charakterystycznych krajobrazów przyrodniczych i historycznych i związanych z nimi elementów symbolicznych o charakterze dóbr materialnych lub stanowiących część niematerialną dziedzictwa kultury oraz rozwój współczesnych krajobrazów kulturowych.
- Ochrona i wykorzystanie dla celów rozwojowych potencjału przyrodniczego, krajobrazowego i kulturowego warunkiem rozwoju obszarów wiejskich oraz zyskaniu dodatkowych źródeł dochodu poza rolnictwem.
- Osiąganie specjalizacji dzięki wykorzystaniu dziedzictwa kulturowego, zasobów przyrodniczych i krajobrazowych, szansą dla rozwoju wielu obszarów wiejskich.
- Poprawa stanu budynków mieszkalnych i budynków użyteczności publicznej, ochrona dziedzictwa kulturowego, zapewnienie wysokiej jakości przestrzeni publicznych, poprawa transportu publicznego, itp. powinny zapewniać kompleksowe lokalne programy rewitalizacji.
- Określenie w oparciu o jednolitą metodologię równorzędnych wartości przyrodniczych, krajobrazowych i zabytkowych obiektów kultury materialnej w celu stworzenia warunków do prowadzenia aktywnej polityki konserwatorskiej i promocyjnej w stosunku do tych zasobów, obejmującej określenie przestrzeni i obiektów poddanych ochronie lub wskazanych do ochrony na podstawie list obiektów i obszarów oraz prowadzenia monitoringu zachowania zasobów.

IV.2.

Programy województwa podkarpackiego – strategiczne cele polityki województwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami – zgodność programu z dokumentami stworzonymi na poziomie województwa

- **Wojewódzki Program Opieki nad Zabytkami w Województwie Podkarpackim na lata 2018-2021⁷:**

⁷ Program ten przyjęty został Uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego Nr LXI/966/18 z dnia 24 września 2018 r.

Zapisy zawarte w Wojewódzkim programie opieki nad zabytkami na lata 2018-2021 kompleksowo podejmują tematykę ochrony zabytków oraz krajobrazu kulturowego. Ustalenia programu wynikają z zapisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, kreślą główne kierunki i priorytety dla działań związanych z ochroną dziedzictwa.

Priorytet związany z ochroną i świadomym kształtowaniem krajobrazu kulturowego wyznacza następujące kierunki działań:

- tworzenie parków kulturowych, jako forma ochrony krajobrazu kulturowego;
- ochrona i opieka nad zabytkami w strategiach rozwoju i planach zagospodarowania przestrzennego;
- integracja ochrony zabytków z ochroną przyrody;
- rewitalizacja i rewitalizacja układów urbanistycznych;
- ochrona układów ruralistycznych;

Zapisy te mają na celu odpowiednie kształtowanie krajobrazu kulturowego poprzez zapobieganie jego degradacji, dbałość o zabytki charakterystyczne dla regionu i rewitalizację obszarów wartościowych, jednak przekształconych w wyniku działalności człowieka.

Wśród kierunków działań wyznaczonych w priorytecie istotne jest wskazanie mówiące o włączeniu ochrony i opieki nad zabytkami w strategie i plany zagospodarowania przestrzennego będące domeną lokalnego samorządu. Dla gminy Brzozów ważny jest zapis dotyczący ochrony układów ruralistycznych, który w punktach wymienia najważniejsze zadania, m.in.: ochrona historycznie ukształtowanych wsi wraz z zapobieganiem rozproszaniu zabudowy i odpowiednim ukształtowaniem gabarytów nowej zabudowy mającym na celu przeciwdziałanie tworzeniu dominant architektonicznych, nawiązywanie i poszanowanie w nowych projektach architektonicznych lokalnej tradycji budownictwa.

Rewitalizacja dziedzictwa kulturowego, jako element rozwoju społeczno-gospodarczego województwa to kolejny priorytet uwzględniony w omawianym dokumencie. Zawarto tam wskazania odnoszące się do: ochrony obiektów o szczególnej wartości, zahamowania procesu degradacji zabytków i dążenia do poprawy ich stanu zachowania, wspierania racjonalnego wykorzystania środków finansowych na ratowanie obiektów szczególnie zagrożonych, tworzenia miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

Priorytet związany z badaniem i dokumentacją dziedzictwa kulturowego oraz promocją i edukacją służącym budowaniu tożsamości określa kierunki działań mające przede wszystkim służyć szeroko rozumianemu wykorzystaniu zabytków dla potrzeb edukacyjnych i turystycznych oraz zachowaniu i kultywowaniu lokalnych tradycji. Wymienia m.in. następujące działania: rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków, przetwarzanie informacji o zabytkach, działania szkoleniowe, edukacja i promocja wiedzy o dziedzictwie kulturowym regionu, ochrona kultury ludowej, tworzenie tematycznych szlaków turystycznych.

- **Strategia rozwoju województwa – Podkarpackie 2030⁸:**

Dokument ten jest kluczowym dokumentem określającym trendy rozwoju, cele oraz główne działania zmierzające do ich osiągnięcia w określonym czasie.

Zapisy kierunkowe Strategii zostały ujęte w kilka obszarów tematycznych. W obszarze tematycznym nr 2 „Kapitał ludzki i społeczny” wprowadzono rozdział „Kultura i dziedzictwo kulturowe” z trzema celami rozbudowanymi o główne działania.

- Cel I – „Tworzenie warunków dla upowszechniania kultury, rozwijania form działalności kulturalnej i interpretacji dziedzictwa wraz ze zwiększeniem kompetencji kulturowych mieszkańców”. Jako kierunki działania prowadzące do osiągnięcia celu wskazano:
 - monitorowanie inicjatyw oraz prowadzenie badań w obszarze kultury we współpracy z przedstawicielami sektora kultury, edukacji i instytucjami naukowo-badawczymi;
 - tworzenie bogatej oferty kulturalnej wraz z poprawą jej dostępności oraz inicjowanie działań na rzecz zwiększenia uczestnictwa w przedsięwzięciach kulturalnych i budowy więzi lokalnych;
 - stwarzanie warunków sprzyjających wzrostowi kompetencji kulturowych oraz artystycznych mieszkańców regionu, m.in. poprzez rozwój edukacji kulturowej;
 - wsparcie twórców oraz stymulowanie rozwoju kultury poprzez programy stypendialne, konkursy tematyczne i nagrody;
 - promocja regionu oraz popularyzacja jego kultury poprzez rozwój turystyki kulturowej;
 - popularyzacja kultury i dziedzictwa kulturowego, w tym dziedzictwa przemysłowego i technicznego oraz niematerialnego, jako elementu umacniania tożsamości regionalnej oraz pomnażania kapitału ludzkiego i społecznego;
 - rozwój działań i form instytucjonalnej oraz pozainstytucjonalnej ochrony i popularyzacji dziedzictwa Kresów, w tym Portalu Muzeum Dziedzictwa Kresów Dawnej Rzeczypospolitej;
 - stworzenie Podkarpackiego Szlaku Filmowego wychodzącego naprzeciw potrzebie opracowania i upowszechniania filmowego dziedzictwa kulturowego regionu oraz przygotowanie oferty profesjonalnych wydarzeń filmowych.
- Cel II „Wzmacnianie współpracy i partnerstwa na rzecz wykorzystania regionalnych zasobów dziedzictwa i kultury współczesnej jako potencjału rozwojowego”. Za niezbędne do realizacji powyższego celu wskazano następujące działania:

⁸ Strategia ta przyjęta została uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego Nr XXVII/458/20 w dniu 28.09.2020 r.

- realizacja projektów kulturowych o randze ponadregionalnej i międzynarodowej;
- integracja działań z przedsięwzięciami w obszarze przemysłów kultury, w szczególności przemysłu filmowego;
- inicjowanie i wspieranie procesów na rzecz tworzenie silnych marek kulturowych o znaczeniu ogólnopolskim i międzynarodowym;
- sieciowanie podmiotów zaangażowanych w tworzenie, ochronę, udostępnianie, popularyzację kultury oraz dziedzictwa kulturowego w celu integracji działań w obszarze kultury, w tym Indeksu Kultury jako cyklicznej konferencji i wydarzeń towarzyszących;
- promowanie i wspieranie waloryzacji dziedzictwa kulturowego oraz zwiększenie gospodarczego i społecznego ich wykorzystania poprzez tworzenie partnerstw między sektorem publicznym i prywatnym;
- Cel III „Infrastruktura kultury i zwiększenie atrakcyjności dziedzictwa kulturowego”. W tym obszarze zakłada się realizację następujących działań:
 - ochrona obiektów zabytkowych i miejsc cennych kulturowo, jako element działań prorozwojowych i prospołecznych;
 - restauracja i adaptacja obiektów dziedzictwa kulturowego, w tym przemysłowego, w celu tworzenia innowacyjnych produktów kulturowych i turystycznych;
 - poprawa jakości, poszerzanie i budowa nowej infrastruktury kultury, m.in. poprzez realizację projektów adaptacyjnych, modernizacyjnych i technologicznych w instytucjach kultury;
 - realizacja projektów digitalizacyjnych oraz informatycznych mających na celu ułatwienie i poszerzenie dostępu do kultury;
 - realizacja programów (m.in. "Pociąg do kultury") mających na celu tworzenia ułatwień w dostępie i promocji zasobów kulturowych regionu;
 - budowa Podkarpackiej Galerii Słowa i Obrazu (nowej siedziby biblioteki wojewódzkiej w Rzeszowie) w celu podniesienia efektywności edukacji kulturowej i poziomu kształcenia ustawicznego oraz zwiększenia potencjału funkcjonalnego samorządowych instytucji kultury, a także artystycznego i architektonicznego potencjału regionu;
 - utworzenie Podkarpackiego Centrum Nauki, jako przestrzeni kooperacji nauki z kulturą i dziedzictwem oraz wiodącego ośrodka budowy kapitału ludzkiego i społecznego;
 - ochrona i promowanie pomników historii, jako elementu dziedzictwa kulturowego regionu m.in. zespół staromiejski w Przemyśle i Twierdza Przemyśl.
- **Plan zagospodarowania przestrzennego województwa podkarpackiego. Perspektywa 2030⁹:**

⁹ Plan przyjęty został Uchwałą Sejmiku Województwa Podkarpackiego nr LIX/930/18 z dnia 27 sierpnia 2018 r.

Politykę przestrzenną województwa najpełniej określa plan zagospodarowania przestrzennego. Plan wskazuje jakimi działaniami w obszarze kształtowania, użytkowania i przekształcania przestrzeni należy zmierzać do osiągnięcia celów zapisanych w strategii rozwoju województwa. Ochrona dziedzictwa kulturowego zajmuje ważne miejsce w planie wojewódzkim. Dziedzictwo kulturowe i jego ochrona zostało zanalizowane w części dotyczącej uwarunkowań oraz zawarte w kierunkach rozwoju i polityce przestrzennej. Główne kierunki polityki przestrzennej w tym zakresie, mające na celu ochronę cennych zasobów dziedzictwa kulturowego oraz przeciwdziałanie niekorzystnym zjawiskom podzielono na następujące obszary:

- zachowanie i ochrona zabytkowych obiektów i założeń przestrzennych,
- zachowanie i ochrona walorów przestrzeni w tym walorów krajobrazu kulturowego,
- zachowanie i ochrona współczesnego materialnego dziedzictwa kulturowego,
- rozwijanie sieci szlaków kulturowych, jako istotnego elementu spajającego zasoby kulturowe województwa,
- ochrona pozostałych zasobów i elementów dziedzictwa kulturowego, w tym zasobów niematerialnych.

Zgodnie z dokonany w planie zagospodarowania podziałem województwa na obszary funkcjonalne, Gmina Brzozów jest częścią Obszaru Funkcjonalnego Kotliny Jasielsko-Krośnieńskiej (OFKJ-K). Wśród wiodących kierunków zagospodarowania omawianego obszaru wskazano między innymi ochronę zasobów przyrodniczych i kulturowych oraz rozwój różnych form turystyki, w oparciu o zasoby przyrodnicze, krajobrazowe oraz dziedzictwa kulturowego obszaru. Natomiast w zasadach i warunkach zagospodarowania uwzględniono rozwój infrastruktury turystycznej i rekreacyjnej, a także kształtowanie harmonijnego krajobrazu kulturowego poprzez poprawę ładu przestrzennego i estetyki przestrzeni, przy zachowaniu walorów przyrodniczych, kulturowych i krajobrazowych, prawidłowe kształtowanie struktur przestrzennych;

• **Strategia Rozwoju Powiatu Brzozowskiego na lata 2015-2024¹⁰:**

Strategia ta zauważa, że wiele miejscowości na terenie powiatu wyróżnia się poprzez piękną panoramę, cenne zabytki a przede wszystkim szlaki turystyczne. Do najważniejszych, posiadających ponadlokalne znaczenie obiektów zalicza zabytkowy zespół kościelno-klasztorny oo. Jezuitów w Starej Wsi, dom generalny Zgromadzenia Sióstr Służebniczek NMP Niepokalanie Poczętej, kościół kolegiacki oraz kolegium mansonarzy w Brzozowie oraz kościół w Grabownicy Starzeńskiej.

W zakresie „Kultura, ochrona dóbr kultury” zdiagnozowany został szereg problemów obejmujących między innymi: nierówny dostęp do oferty kulturalnej mieszkańców miejscowości wiejskich i miasta; niewykorzystanie potencjału amatorskich zespołów artystycznych; małą promocję lokalnych zabytków; zły stan

¹⁰ Strategia Rozwoju Powiatu Brzozowskiego na lata 2015-2024, Brzozów, kwiecień-lipiec 2015

części obiektów historycznych/zabytkowych (w szczególności obiektów niewpisanych do rejestru zabytków).

Troska o szeroko rozumiane dziedzictwo kulturowe znalazła odzwierciedlenie w poszczególnych celach strategicznych powiatu.

- W pierwszym celu strategicznym „Wyższy poziom zaspokojenia potrzeb mieszkańców Powiatu” uwzględniono cel operacyjny „Zwiększenie stopnia wykorzystania dziedzictwa kulturowego”, który ma być realizowany poprzez następujące zadania:
 - Wspieranie renowacji obiektów historycznych i zabytkowych;
 - Promowanie lokalnych zabytków i miejsc historycznych;
 - Prowadzenie działań na rzecz zachowania i promowania dziedzictwa kulturowego;
 - Rozwijanie współpracy transgranicznej z krajami ościennymi w zakresie kultury;
 - Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego w ofercie produktów turystycznych;
 - Współpraca z Lokalną Grupą Działania „Ziemia Brzozowska” w zakresie rozwoju turystyki oraz oferty kulturalnej.

V.

UWARUNKOWANIA WEWNĘTRZE OCHRONY DZIEDZICTWA KULTUROWEGO

V.1.

Relacje Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów z dokumentami opracowanymi na poziomie gminy (analiza dokumentów programowych miasta i gminy)

- Studium uwarunkowań i kierunki przestrzennego zagospodarowania Gminy Brzozów - tom I , tom II¹¹;

Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy Brzozów jest dokumentem bardzo istotnym z punktu widzenia zadań wskazanych w niniejszym *Gminnym programie opieki nad zabytkami*. *Studium* określa bowiem funkcjonalno-przestrzenny rozwój gminy i miasta oraz wskazuje kierunki rozwoju przestrzennego, co ma niejednokrotnie zasadnicze znaczenie dla zachowania wartości krajobrazu kulturowego. W zakresie polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego przyjęto w *Studium*, że głównymi celami tej

¹¹ Studium uwarunkowań i kierunki zagospodarowania przestrzennego gminy Brzozów

polityki są: „zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego”. W zakresie spraw dotyczących ochrony zabytków *Studium uwarunkowań* opiera się na przygotowanych wcześniej opracowaniach: *Studium historyczno-urbanistycznym dla miasta Brzozowa* oraz *Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów*.

W tomie I *Studium* zatytułowanym *Diagnoza i ocena stanu istniejącego wraz z uwarunkowaniami rozwoju miasta i gminy Brzozów* przedstawiono m.in. ocenę stanu funkcjonowania środowiska kulturowego wraz z uwarunkowaniami analizując zarówno historię miasta Brzozów i ziem położonych w obrębie obecnej gminy, ogólną charakterystykę stanowisk archeologicznych poddając analizie osadnictwo pradziejowe i średniowieczne, zachowaną historyczną zabudowę miasta i gminy (architektura sakralna, obiekty użyteczności publicznej, kamienice, wille, zabytkowe domy murowane i zachowane budownictwo drewniane, kapliczki, figury i krzyże przydrożne, historyczne założenia zieleni, a także pomniki przyrody i okazy drzew stanowiące dominanty w krajobrazie). Scharakteryzowano też walory krajobrazowe gminy i obszary chronionego krajobrazu. Przy omówieniu podstawowych uwarunkowań ochrony wartości kulturowych i krajobrazu wskazano na konieczność wprowadzenia na obszarze miasta i gminy stref ochrony konserwatorskiej w celu prawidłowej ochrony zabytkowych obiektów, zespołów obiektów i krajobrazu kulturowego. Strefy te (wytyczone w opracowaniu *Studium Ochrony Wartości Kulturowych i Krajobrazu*) należy uwzględnić przy konstruowaniu kierunków i polityki przestrzennej. Ustanowiono następujące strefy:

Strefy „A”:

- „A”-1 – dla zabytkowego kościoła i klasztoru OO. Jezuitów w Starej Wsi,
- „A”-2 – dla zabytkowego kościoła w Przysietnicy,
- „A”-3 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Zmiennicy,
- „A”-4 – dla zabytkowego zespołu kościelnego w Humniskach (strefa nierealizowana w praktyce)
- „A”-5 – dla zespołu dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej
- „A”-6 – dla neogotyckiego zespołu kościelnego w Grabownicy Starzeńskiej
- „A”-7 – dla zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach

Strefy „B”:

- „B”-1 – dla zabytkowej willi oo. Jezuitów wraz z kaplicą w Starej Wsi, określanej nazwą Góra,
- „B”-2 – dla zabytkowej willi w Przysietnicy, która pełniła funkcję letniej rezydencji biskupów przemyskich,
- „B”-3 – dla pozostałości zespołu dworsko-parkowego w Humniskach

Ustanowiono też obszar ograniczonej ochrony konserwatorskiej „O” dla zachowanych relikwów po założeniu dworsko-parkowym i folwarcznym w Zmiennicy.

Wokół zespołów i obiektów usytuowanych w tych strefach wyznaczono, celem zabezpieczenia ich ekspozycji strefy „E”.

- „E”-1 objęto obszar przylegający od północy i południa do kościoła i klasztoru oo. Jezuitów w Starej Wsi.
- „E”-2 wyznaczona została dla obszaru położonego pomiędzy drogą Brzozów -Izdebki, poprzez który jest wgląd na kościół parafialny w Przysietnicy.
- „E”-3 objęto na przedpolu tzw. Willi biskupów przemyskich w Przysietnicy.
- „E”-4 wyznaczono dla terenów wokół zabytkowego spichlerza w Humniskach (zaszła pomyłka, strefa dotyczy spichlerza w Zmiennicy)
- „E”-5 wyznaczono celem eksponowania zespołu kościelno-plebańskiego w Humniskach.
- „E”-6 wyznaczono między drogą Brzozów-Sanok, a założeniem dworsko-parkowym w Humniskach.
- „E”-7 objęto obszar ekspozycji dworu w Humniskach od strony Stobnicy.
- „E”-8 wyznaczono celem eksponowania założenia dworsko-parkowego w Grabownicy Starzeńskiej od strony drogi Brzozów-Sanok.
- „E”-9 wyznaczono celem utrzymania ekspozycji neogotyckiego kościoła w Grabownicy Starzeńskiej.
- „E”-10 objęto nieduży otwarty obszar po wschodniej stronie zabytkowego drewnianego kościoła w Górkach.

Na planszy uwarunkowań zaznaczono też najważniejsze ciągi, punkty i platformy widokowe.

Strefę „K” wyznaczono dla obszarów, które obejmuje strefa ochronna otuliny Czarnorzecko-Strzyżowskiego Parku Krajobrazowego i Wschodniobeskidzkiego Obszaru Chronionego Krajobrazu. W tej części *Studium* nie wymieniono stref obserwacji archeologicznej (OW), ale zawarto uwagę, że należy im poświęcić uwagę, gdyż mogą mieć wpływ na prowadzenie inwestycji w terenie. W *Studium uwarunkowań* (w części tekstowej) nie wymieniono stref ochrony konserwatorskiej dla miasta Brzozowa. Zostały one jednak zaznaczone na planszy *Kierunki zagospodarowania przestrzennego*.

W tomie II zatytułowanym *Kierunki zagospodarowania i polityka przestrzenna w gminie Brzozów* problematyka ochrony dziedzictwa kulturowego stanowi istotny element. Pojawia się już na wstępie w określeniu *Misji i celów strategicznych rozwoju miasta i gminy*: „Gmina Brzozów wyróżnia się wyjątkową świetnością historyczną, z dużą liczbą zabytków, klasztorów, o bogatej tradycji w rozwoju szkolnictwa i kultury, aktywności społecznej (...), położona na ważnym trakcie turystycznym, bez uciążliwości komunikacyjnych terenów przemysłowych, (...) z dużymi obszarami krajobrazu chronionego i możliwościami rozwoju funkcji uzdrowiskowych.” Problematyka ta przewija się w kilku rozdziałach, w różnych aspektach polityki przestrzennej miasta i gminy. Zasadnicze wskazania dotyczące ochrony dziedzictwa

i ważne z punktu widzenia *Gminnego Programu Opieki nad Zabytkami* znajdują się w rozdziale III. p. V. *Kierunki ochrony środowiska kulturowego i krajobrazu*. Uznano, że głównymi celami polityki ochrony dóbr kultury i kształtowania krajobrazu kulturowego są: „zachowanie zabytkowych obiektów i zespołów zabudowy oraz historycznych układów przestrzennych, harmonijne kształtowanie współczesnej zabudowy, ochrona wartościowego krajobrazu otwartego”. Zawarto też szereg szczegółowych zapisów dotyczących sposobów ochrony zabytkowych obiektów i układów przestrzennych oraz zasad „w zakresie kształtowania harmonijnego współczesnego krajobrazu kulturowego” i „w zakresie ochrony krajobrazu otwartego”.

- **Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024¹²:**

Dokument został opracowany w 2014 roku i w tym też roku uchwalony. Znajdują się w nim fragmenty wprost lub pośrednio odnoszące się do zabytków, ich ochrony i zagospodarowania.

Dokument podzielony został na cztery tomy, z których dwa pierwsze stanowią wieloobszarową diagnozę, trzeci zawiera treść strategii, a ostatni odpowiada za jej wdrożenie.

Tom I Diagnoza ilościowa sytuacji społeczno-gospodarczej Gminy

Pierwszy raz zabytki w tym dokumencie pojawiają się niebezpośrednio w dziale poświęconym potencjałowi przyrodniczemu, gdzie wymienia się występujące na terenie gminy parki w tym większość to parki zabytkowe. Zabytkowy zasób w większym zakresie został przedstawiony w ramach działu *Potencjał kulturowy*, gdzie oprócz zabytków umieszczono także obiekty kultury współczesnej. Do tekstu załączono tabelę wykaz kart zabytków *nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków (...) ujętych w GEZ Gminy Brzozów*. Kolejny dział *Dziedzictwo duchowe* omawia niematerialne wartości związane z religią chrześcijańską i judaizmem, a także wymieniając zabytkowe cmentarze. Właściwie są to cmentarze wojenne i kirkut, zupełnie pominięto zabytkowe nekropolie z terenu gminy. W dziale *Instytucje kultury* wspomniano i scharakteryzowano m.in. Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta.

Zabytki są także wspomniane w dziale *Potencjał turystyczny* jako cel ruchu turystycznego - umieszczono tu wykaz zabytków, a nie miejsca które faktycznie skupiają turystów. Kolejny dział *Infrastruktura turystyczna* wymienia natomiast szlaki turystyczne oparte w głównej mierze na zabytkowym dziedzictwie tj. m.in. Szlak Architektury Drewnianej, Szlak Pątniczy Pogórza.

Tom II Diagnoza sytuacji społeczno-gospodarczej Gminy (jakościowa)

W tym tomie w części zatytułowanej *Problemy w zakresie potencjałów i zasobów Gminy* problematyka zabytkowego dziedzictwa pojawiają się w dwóch aspektach. Bezpośrednim - gdzie cyt:

¹² Strategia Rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024 uchwalona w 2014 r.

„W zakresie potencjału kulturowego zdiagnozowano następujące problemy:

- Zły stan zachowania części obiektów zabytkowych,
- Brak zabezpieczeń ppoż. i przeciwwłamaniowych w obiektach zabytkowych,
- Niewystarczający stopień eksponowania i promocji dorobku kulturowego Gminy,
- Małe zaangażowanie w podtrzymywanie tradycji i zachowanie dziedzictwa kulturowego”.

a w zakresie pośrednim - jako brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, a jest to jedna z form ochrony zabytków oraz problem aktualizacji *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Brzozów*. Nie zostało to wyartykułowane, ale przed planowaną aktualizacją *Studium...* należałoby na nowo opracować *Studium ochrony wartości kulturowych i krajobrazu dla gminy Brzozów*.

Kolejnym etapem opracowania II tomu diagnozy było zdefiniowanie czynników sprzyjających i niesprzyjających rozwojowi Gminy w sferze społecznej. W tej materii autorzy zauważyli, że jedną z mocnych stron Gminy jest istniejący zasób dziedzictwa kulturowego. Atuty i słabości Gminy ilustruje poniższa tabela.

Atuty Gminy	Słabości Gminy
(...)	(...)
+ duża ilość interesujących i wartościowych obiektów zabytkowych;	+ brak pokrycia większości powierzchni Gminy miejscowymi planami zagospodarowania przestrzennego ;
+ dokumentowanie dziedzictwa kulturowego przez poszczególne miejscowości, gminy (monografia);	+ (...)
+ funkcjonujące na terenie Gminy lokalne instytucje kultury (Brzozowski Dom Kultury, Muzeum Regionalne im. Adama Fastnachta w Brzozowie, ...);	+ mała promocja potencjału kulturowego Gminy;
(...)	+ duże potrzeby związane z utrzymaniem i restaurowaniem zabytków;
	+ słabo wyeksponowany i ograniczony dostęp do niektórych zabytków;
	+ niewystarczająca dostępność materiałów promocyjnych o Gminie;
	+ ograniczone środki na dokumentowanie i wspieranie wykorzystania dorobku kulturowego;
Szanse w otoczeniu	Zagrożenia w otoczeniu
+ przygotowywany projekt ścieżek rowerowych na Pogórzu Dynowskim;	+ ograniczone możliwości utrzymania i restaurowania zabytków pozostających własnością osób prywatnych;
	+ niski poziom dofinansowania remontów, rewitalizacji, konserwacji

	obiektów zabytkowych ze strony państwa
--	--

Ostatnim aspektem w tej części była diagnoza czynników sprzyjających i niesprzyjających rozwojowi Gminy w sferze gospodarki i promocji Gminy. W tym przypadku kwestia dotycząca zabytków znalazła się tylko po stronie atutów: „walory turystyczne – zabytki, krajobraz, przyroda”.

Tom III Strategia rozwoju Gminy Brzozów na lata 2014-2024

Zapisy kolejnego tomu to przełożenie wykonanej diagnozy na konkretne zadania. Niektóre z nich dotyczą również zabytkowego zasobu gminy.

W obszarze *Zasoby i potencjał Gminy*, Cel strategiczny nr 2: *Wysoki stopień rozwoju i zachowania zasobów infrastrukturalnych, środowiskowych i kulturowych* w celu operacyjnym 2.4 *Poprawa stanu technicznego istniejących obiektów użyteczności publicznej oraz zasobów mieszkaniowych na terenie gminy* wpisano zadanie 2.4.1. *Prowadzenie remontów i modernizacji obiektów użyteczności publicznej, w tym poprawa efektywności energetycznej*. Jako wykorzystanie zasobu dziedzictwa kulturowego Gminy można wskazać Cel 2.5. *Rozwinięta infrastruktura społeczna: edukacyjna, sportowo-rekreacyjna, kultury, turystyczna i pomocy społecznej* i zadanie 2.5.1. *Rozwijanie infrastruktury ścieżek rowerowych, ścieżek spacerowych oraz szlaków turystycznych, w tym we współpracy z innymi gminami i podmiotami*. Zabytkom poświęcony został także osobny cel operacyjny 2.11. *Wysoki stopień zachowania i dostępności dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej* i jego zadania: „2.11.1. *Poprawa stanu technicznego i zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej*
2.11.2. *Promocja zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej*
2.11.3. *Wspieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych, pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego*
2.11.4. *Wspieranie organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej*”.

Tom IV: Wdrożenie Strategii Rozwoju Gminy Brzozów do roku 2024

Ten tom w ramach określonych obszarów definiuje konkretne zadania i wskaźniki ich realizacji. W obszarze *Zasoby i potencjał Gminy* Celu strategicznego nr 2: *Wysoki stopień rozwoju i zachowania zasobów infrastrukturalnych, środowiskowych i kulturowych* dane te odnośnie zabytków wyglądają w następujący sposób (za tabelą z omawianego dokumentu):

Cele operacyjne	Proponowane zadania realizacyjne	Proponowane wskaźniki	Odpowiedzialne jednostki organizacyjne Urzędu Miejskiego/inne

			instytucje, partnerzy
2.11. Wysoki stopień zachowania i dostępności dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej	2.11.1. Poprawa stanu technicznego i zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej	- liczba zainstalowanych systemów zabezpieczeń obiektów zabytkowych oraz miejsc pamięci narodowej, - liczba zainstalowanych systemów monitoringu na obiektach zabytkowych i miejscach pamięci narodowej, - liczba zabezpieczonych obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej, - liczba obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej o poprawionym stanie zachowania, - powierzchnia obiektów zabytkowych i miejsc pamięci narodowej o poprawionym stanie zachowania, - liczba osób korzystających z obiektów związanych z dziedzictwem kulturowym.	Urząd Miejski Brzozów: Wydział Inwestycji, Gospodarki Przestrzennej i Dróg, Wydział Oświaty i Promocji
	2.11.2. Promocja zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej	- liczba przeprowadzonych akcji promujących zabytki i dziedzictwo kulturowe Ziemi Brzozowskiej, - liczba zabytków i dziedzictwa kulturowego Ziemi Brzozowskiej objętych promocją	Urząd Miejski Brzozów: Wydział Inwestycji, Gospodarki Przestrzennej i Dróg, Wydział Oświaty i Promocji
	2.11.3. Wspieranie wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych (publicznych, prywatnych,	- liczba przeprowadzonych działań wspierających wspólne przedsięwzięcia międzysektorowe związane z zachowaniem, promocją i	

	pozarządowych) związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego	udostępnianiem dorobku kulturowego, - wartość udzielonego wsparcia na realizację wspólnych przedsięwzięć międzysektorowych związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego, - liczba przedstawicieli sektorów zaangażowanych w realizację wspólnych działań związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego, - liczba zrealizowanych działań międzysektorowych związanych z zachowaniem, promocją i udostępnianiem dorobku kulturowego.
	2.11.4. Wsparcie organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej	- liczba przeprowadzonych działań służących wspieraniu organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej, - liczba wspartych organizacji i instytucji zajmujących się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej.

		- wysokość udzielonego wsparcia organizacjom i instytucjom zajmującym się zachowaniem, udostępnianiem i promocją dorobku kulturowego Ziemi Brzozowskiej.	
--	--	--	--

Podsumowując analizę tego dokumentu można zauważyć, że o ile autorzy opracowania podają, że korzystali z wcześniejszego Programu Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów to nie wynika to z zawartości tekstu. Kwestie zabytkowego dziedzictwa zostały przedstawione pobieżnie, a ich potencjał tylko w części wykorzystany.

- **Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Brzozów na lata 2017-2023¹³:**

Program rewitalizacji jest podstawowym narzędziem tworzącym ramy operacyjne i płaszczyznę koordynacji działań rewitalizacyjnych. Objęcie danego obszaru Programem Rewitalizacji będzie stanowiło podstawę wspierania go poprzez instrumenty i narzędzia dedykowane rewitalizacji (programy unijne i krajowe) lub korzystania z preferencji w innych instrumentach i działaniach sektorowych. Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Brzozów na lata 2017-2023 jest dokumentem strategicznym mającym na celu wyprowadzenie ze stanu kryzysowego najbardziej zdegradowanych obszarów gminy poprzez przedsięwzięcia kompleksowe (uwzględniające aspekt społeczny, gospodarczy, przestrzenny, środowiskowy i kulturowy), skoncentrowane terytorialnie i prowadzone w sposób zaplanowany oraz zintegrowany.

Lokalny Program Rewitalizacji (LPR) dla gminy Brzozów na lata 2017-2023 bazuje na zapisach Gminnego Programu Rewitalizacji na lata 2016-2026, i jest nie tylko jego kontynuacją w sensie prawnym, ale w zasadniczej większości przejmuje ustalenia GPR (cele rewitalizacji, kierunki działań, ustalenie obszaru rewitalizacji, przedsięwzięcia planowane do realizacji).

W programie przeprowadzono szczegółową analizę strefy społecznej, gospodarczej środowiskowej, przestrzenno-funkcjonalnej oraz technicznej i wskazano w nich szerokie spektrum problemów. W strefie gospodarczej zidentyfikowano problem pośrednio odnoszący się do kwestii ochrony dziedzictwa, a mianowicie niewystarczającą promocję inwestycyjnych i turystyczno-krajobrazowych walorów Gminy.

W Strefie przestrzenno-funkcjonalnej poświęcono sporo miejsca analizie zasobu zabytkowego Gminy. Wskazano, że: „Na całym obszarze gminy występują liczne obiekty niezewidencjonowane o cechach zabytkowych i wartościach

¹³ Lokalny Program Rewitalizacji dla Gminy Brzozów na lata 2017-2023 przyjęty Uchwałą Nr LI/499/2018 Rady Miejskiej w Brzozowie

historycznych, etnograficznych i estetycznych, m.in. kapliczki, figury i krzyże przydrożne, będące akcentami krajobrazowymi oraz istotnymi elementami tożsamości kulturowej gminy.". Omówiono strefy ochrony konserwatorskiej za *Studium Uwarunkowań i Kierunków Zagospodarowania Przestrzennego Gminy Brzozów* oraz wykazano zabytki z terenu Gminy wpisane do rejestru zabytków nieruchomych. Jako problemy wymieniono:

- zły stan zachowania części obiektów zabytkowych,
- brak zabezpieczeń ppoż. i przeciwwłamaniowych w obiektach zabytkowych.

W kilku strefach opisano skalę i charakter potrzeb rewitalizacyjnych, są to:

W sferze społecznej:

- podtrzymywanie tradycji i zachowanie dziedzictwa kulturowego;
- bardziej efektywne eksponowanie i promowanie dorobku kulturowego.

W kolejnych sferach te potrzeby pośrednio dotyczą zabytków, a właściwie ich wykorzystania do potrzeb rewitalizacji, wśród nich możemy wymienić:

w sferze technicznej i przestrzenno-funkcjonalnej

- rozwijanie (...), ścieżek rowerowych oraz szlaków pieszo-spacerowych i turystycznych;
- lepsze zagospodarowanie i zwiększanie estetyki przestrzeni publicznych;

w sferze gospodarczej:

- promowania walorów inwestycyjnych i turystyczno-krajobrazowych.

Dokonano także analizy SWOT, w której zasób zabytków, stopień zachowania ich substancji zabytkowej oraz wysoki udział wydatków na kulturę i ochronę dziedzictwa w budżecie Gminy określono jako jej mocną stronę. Natomiast wśród słabości wskazano degradację walorów architektonicznych oraz niezadowalający stan części substancji zabytkowej. W szansach w otoczeniu określono ogólnie, że istnienie możliwość wykorzystania funduszy unijnych na finansowanie zachowania i ochrony środowiska kulturowego.

W omawianym programie wskazano trzy obszary, które zakwalifikowano jako zdegradowane i nadające się do objęcia rewitalizacją, a mianowicie:

- Brzozów,
- Turze Pole,
- Zmiennicę,

z czego jedynie w Brzozowie i Zmiennicy stwierdzono obiekty zabytkowe znajdujące się w złym stanie technicznym i wymagające podjęcia działań konserwatorskich.

Obszar rewitalizacji wyznaczono ostatecznie na terenie miasta Brzozów i jako mocne strony poszczególnych stref przyjętego obszaru rewitalizacji uznano:

- istniejące zabytki kultury i historii,
- walory turystyczne – zabytki, krajobraz, przyroda,
- występujące cenne zabytki architektoniczne.

Zidentyfikowano również na tym obszarze następujące słabości:

- słabo wykorzystane centrum miasta,

- niski standard urządzenia przestrzeni publicznych,
- postępująca degradacja walorów architektonicznych,
- niezadowalający stan części substancji zabytkowej.

Za szanse natomiast uznano:

- modę i zapotrzebowanie na wypoczynek, turystykę,
- dostęp do środków finansowych na podjęcie inwestycji prowadzącej do poprawy stanu zdegradowanych obszarów wiejskich oraz na zabytki.

Zidentyfikowano również zagrożenia, w tym:

- brak krajowej koordynacji działań w planowaniu przestrzennym;
- niedostateczne środki krajowe, regionalne i gminne w stosunku do zadań i projektów.

W ramach przedsięwzięć rewitalizacyjnych uwzględniono piętnaście projektów rewitalizacyjnych zaplanowanych do realizacji na obszarze objętym rewitalizacją, z czego tylko trzy (poniżej wymienione) projekty związane są w większym stopniu z zagrożeniem ochrony zabytków:

- Projekt 1 pn. *Rewitalizacja obszaru miejskiego w Brzozowie*
W ramach tego projektu pracom remontowym mają być poddane budynki Sokoła (aktualnie prace zbliżają się do zakończenia) i willa będąca siedzibą Biblioteki Miejskiej (prace zrealizowane)
- Projekt 7 pn. *Prace konserwatorskie i budowlane w budynku byłego Kolegium Księży Misjonarzy*
Zaplanowane działania zawarte w projekcie to prace remontowo-konserwatorskie dachu z wymianą pokrycia oraz prace remontowo-konserwatorskie wewnątrz budynku na parterze.
- Projekt 8 pn. *Prace konserwatorskie, restauratorskie i budowlane przy Zespole Kościelnym w Brzozowie wraz z jego wyposażeniem i zagospodarowaniem otoczenia.*

Wynikiem działań przeprowadzonych w ramach rewitalizacji Brzozowa ma być wieloaspektowa poprawa warunków życia będąca w konsekwencji motorem rozwoju miasta, a w konsekwencji całej Gminy. Efekt ten ma być osiągnięty m.in. poprzez poprawę stanu znajdujących się na tym obszarze kilku zabytków oraz właściwego ich zagospodarowania poprzez poprawę stanu znajdujących się na tym obszarze kilku zabytków oraz właściwego ich zagospodarowania.

V.2.

Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego Gminy Brzozów

Ze względu na bardzo szczegółową charakterystykę zasobów dziedzictwa Gminy Brzozów w dwóch poprzednich programach opieki nad zabytkami, obejmującą historię poszczególnych miejscowości, opis krajobrazu kulturowego oraz zabytków, w tym miejscu odsyłamy do Aneksu nr 4, w którym przytaczamy obszerną

charakterystykę zasobów dziedzictwa kulturowego Gminy Brzozów zaczerpniętą z poprzednich opracowań.

V.3.

Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

V.3.1. Zabytki nieruchome objęte prawnymi formami ochrony

Pomnik Historii

Uznanie za Pomnik Historii jest jedną z czterech ustawowo określonych form ochrony zabytków. Za Pomnik Historii uznaje się zabytek nieruchomy wpisany do rejestru lub park kulturowy o szczególnym znaczeniu i wartości dla kultury. Rangę Pomnika Historii podkreśla fakt, że jest on ustanawiany przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w drodze rozporządzenia, na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Pomniki historii ustanawiane są od 1994 roku. Na terenie gminy Brzozów żaden zabytek nie został uznany za Pomnik Historii.

Park kulturowy

Park kulturowy jest to formą ochrony zabytków, wprowadzoną *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.* Park kulturowy powołuje mocą uchwały rada gminy, po wcześniejszym zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Utworzenie parku kulturowego ma na celu ochronę krajobrazu kulturowego oraz zachowanie wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej (Art. 16. Ust. 1 i 16. Ust. 5).

Na terenie gminy Brzozów nie został utworzony żaden park kulturowy.

Rejestr zabytków

Rejestr zabytków zgodnie z *Ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* prowadzi Wojewódzki Konserwator Zabytków (Art.8). Wpis do rejestru odbywa się na mocy decyzji Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków, wydanej z urzędu lub na wniosek właściciela zabytku nieruchomego lub użytkownika wieczystego gruntu, na którym znajduje się zabytek nieruchomy. W tym samym trybie do rejestru może być też wpisane otoczenie zabytku wpisanego do rejestru oraz nazwa geograficzna, historyczna lub tradycyjna tego zabytku (Art. 9, ust.2).

Na dzień 31 października 2021 r. na terenie gminy Brzozów znajdują się następujące obiekty i zespoły obiektów wpisane do rejestru zabytków (datowanie obiektów wg danych zawartych w decyzjach o wpisie do rejestru zabytków):

Brzozów

- zespół klasztorny misjonarzy, ul. Mickiewicza:
 - kościół, ob. par. pw. Przemienienia Pańskiego, nr rej.: A-1223, z dnia 18.07.1989 r,
 - klasztor i kolegium, nr rej.: A-1246, z dnia 24.10.1991 r.

- dzwonnica i łącznik przy kolegium, nr rej.: A-1197, z dnia 20.11.2013 r.
- kopiec z pomnikiem Konfederatów Barskich, ul. Rzeszowska, nr rej.: A-30, z dnia 25.10.2000 r.
- ratusz, Rynek, nr rej.: A-54, z dnia 28.01.1985 r.
- budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, ul. Armii Krajowej 3, nr rej.: A-55, z dnia 28.01.1985 r.
- fasada domu, ul. Bielawskiego 1 / Mickiewicza 21, nr rej.: A-1404, z dnia 23.08.1994
- dom ze służówką, ul. Mickiewicza 23, nr rej.: A-211, z dnia 04.09.1990 r.
- elewacja kamienicy, Rynek 2, nr rej.: A-318, z dnia 26.07.1994 r. i A-290, z dnia 05.03.1993 r.

Górki

- kościół p.w. MB Wspomożenia Wiernych, nr rej.: A-606, z dnia 22.05.1995 r.

Grabownica Starzeńska

- zespół kościelny, nr rej.: A-172, z dnia 02.01.2007 r.:
 - kościół par. p.w. św. Mikołaja i Józefa,
 - dzwonnica,
 - obelisk nagrobny,
 - plebania „stara”,
 - szkoła par., ob. organistówka,
 - spichrz plebański (gumno),
- zespół pałacowy, nr rej.: A-237, z dnia 19.11.1971 r.:
 - pałac
 - park

Humniska

- kościół par. p.w. św. Stanisława Biskupa, nr rej.: A-1359, z dnia 05.07.1984 r.
- plebania (nr 456), nr rej.: A-1358, z dnia 14.06.1991 r.

Przysietnica

- kościół par. pw. św. Marcina, nr rej.: A-1124, z dnia 21.03.2013 r.

Stara Wieś

- zespół klasztorny jezuitów, nr rej.: A-38, z dnia 11.09.1969 r.:
 - kościół par. p.w. Wniebowzięcia NMP,
 - klasztor, ob. kolegium,
 - mur kościelny,
 - spichrz,
 - pralnia,
- dom zakonny ss. służebniczek NMP, nr rej.: A-603, z dnia 12.07.1989 r.

Zmiennica

- kościół par. p.w. św. Katarzyny (przeniesiony z Jasionowa), nr rej.: A-139, z dnia 22.03.1989 r.
- pozostałości zespołu dworskiego, nr rej.: A-966 z 01.10.1974 r.:
 - spichrz

- park

V.3.2.

Zabytki ruchome objęte prawnymi formami ochrony

Zabytki ruchome objęte rejestrem zabytków

Brzozów

- Wyposażenie kolegiaty zostało wpisane do rejestru zabytków ruchomych trzema decyzjami:
 - B-3, z dnia 04.07.1999 r. – nastawa ołtarza głównego
 - B-16, z dnia 23.03.2000 r. – nastawy ołtarzy św. Anny i MB Różańcowej, chrzcielnica, tron biskupi, drzwi do zakrystii, balaski
 - B-117, z dnia 21.03.2005 r. – obejmująca 331 obiektów, z których część znajduje się w przykościelnym muzeum parafialnym
 - B-632, z dnia 17.10.2013 r. – polichromia wnętrza kościoła
 - B-784, z dnia 06.09.2016 r. – ambona, barokowa część prospektu organowego oraz parapet chóru muzycznego.
 - B-862, z dnia 02.10.2017 r. – sześć konfesjonatów
- Pomnik Grunwaldzki, decyzja B-34, z dnia 22.08.2001 r.
- Nagrobek Ignacego Kędlarskiego na cmentarzu, decyzja B-356, z dnia 09.08.2010 r.

Górki

- Elementy wyposażenia ruchomego d. kościoła parafialnego, decyzja B-760, z dnia 18.02.2016 r.
- Elementy wyposażenia ruchomego i polichromie ścienne d. kościoła parafialnego, decyzja B-771, z dnia 26.04.2016 r.

Grabownica Starzeńska

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-168, z dnia 20.12.2006 r.
- Zespół 14 nagrobków znajdujących się na cmentarzu parafialnym, decyzja B-420, z dnia 04.07.2011 r.

Humniska

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-243, z dnia 28.02.2008 r.

Przysietnica

- Wyposażenie kościoła parafialnego, decyzja B-573, z dnia 21.12.1994 r.

Stara Wieś

- Wyposażenie kościoła paulinów obecnie jezuitów, decyzja B-48, z dnia 14.12.2001 r.

Zmiennica

- Płyta nagrobna Adama Wzdowskiego, decyzja B-692, z dnia 05.03.2015 r.

V.4.

Zabytki w Gminnej Ewidencji Zabytków

Prowadzenie gminnej ewidencji zabytków należy do obowiązków gminy. *Ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami* stanowi, że wójt gminy prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy. Zgodnie z ustawowymi zaleceniami w gminnej ewidencji zabytków z terenu gminy Brzozów ujęte są:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków;
- inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;
- inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta gminy w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków. (Art.22. p. 4 *Ustawy o ochronie zabytków...*)

Wpis zabytków nieruchomych do gminnej ewidencji zabytków jest podstawą do objęcia tych zabytków ochroną w mpzp. Ewidencja zabytków jest też podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami, a ustalenia tego programu uwzględnia się zarówno w studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego, jak i w mpzp. Gminna Ewidencja Zabytków została sporządzona przez gminę Brzozów w latach 2006 i 2007. Zasób Gminnej Ewidencji Zabytków liczył 468 obiektów oraz dodatkowo 156 stanowisk archeologicznych. W wyniku zarządzenia Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 14/2013 zasób ten został ograniczony do 55 obiektów oraz 156 stanowisk archeologicznych. Ta nowa Gminna Ewidencja Zabytków dla gminy Brzozów została przyjęta zarządzeniem nr 147/2013 Burmistrza Brzozowa z dnia 7 października 2013 r.

Wykaz obiektów uwzględnionych w Gminnej Ewidencji Zabytków dołączony został do niniejszego *Programu* w formie załącznika (Aneks nr 1). W Aneksie nr 3 zawarto wykaz obiektów posiadających wartości zabytkowe, a nie ujętych w GEZ. Postuluje się zatem, w porozumieniu z WUOZ Delegatura w Krośnie, uzupełnienie GEZ o ujęte w Aneksie 3 obiekty zabytkowe.

VI.

OCENA STANU DZIEDZICTWA. ANALIZA SZANS I ZAGROŻEŃ.

Mocne strony:

- Znaczne wartości zabytkowe i walory krajobrazowe zasobu dziedzictwa kulturowego Gminy (układy przestrzenne i zabytki „wpisane” w cenne i atrakcyjne środowisko naturalne), krajobraz kulturowy z zachowanymi „świadkami” przemysłu naftowego.
- Cenny zasób ruchomych dzieł sztuki zgromadzonych w obiektach sakralnych.

- Istnienie na terenie gminy kilku muzeów gromadzących interesujące i różnorodne zbiory (zabytki sztuki sakralnej, eksponaty z działalności misyjnej, zabytki kultury materialnej regionu, zabytki techniki związane z pożarnictwem).
- Korzystne warunki rozwoju turystyki ze względu na zachowane dziedzictwo kulturowe i bardzo atrakcyjne tereny krajobrazowe, czyste środowisko, obszary chronionego krajobrazu, źródła wód mineralnych i przedwojenne tradycje uzdrowiskowe.
- Dobre skomunikowanie poprzez położenie na ruchliwej drodze prowadzącej na południe województwa (w Bieszczady).
- Istnienie na terenie gminy ponadlokalnego centrum kultu religijnego - sanktuarium w Starej Wsi – będącego celem pielgrzymek, ale także ruchu turystycznego.
- Działanie na terenie gminy aktywnych kapel ludowych i zespołów obrzędowych kultywujących dawne lokalne tradycje.
- Poprawa układu komunikacyjnego miasta poprzez wybudowanie obwodnicy - zmniejszenie negatywnego oddziaływania ciężkiego ruchu kołowego na zabytki w centrum miasta, a jednocześnie unaocznienie atrakcyjnej panoramy miasta z dominantą architektoniczną w postaci kolegiaty.
- Systematyczna poprawa stanu zachowania zabytków, a w szczególności najważniejszych zabytków gminy - zespołu jezuickiego w Starej Wsi i zespołu kolegiaty w Brzozowie.
- Dobry dostęp do najważniejszych zabytków sakralnych m.in. poprzez możliwość zwiedzenia ich wnętrza (Brzozów, Humniska, Stara Wieś).
- Poprawa atrakcyjności centrum Brzozowa poprzez wykonane w poprzednich latach remonty ratusza oraz rewitalizację płyty rynku.

Słabe strony:

- Niewystarczające uwzględnianie ochrony i zarządzania dziedzictwem w dokumentach strategicznych i programowych gminy.
- Brak miejscowych planów zagospodarowania, szczególnie ważnych ze względu na ekspozycję miasta od strony obwodnicy.
- Brak aktualizacji Studium wartości kulturowych.
- Brak systemowego monitorowania stanu zachowania zasobu kulturowego gminy.
- Słaba promocja dziedzictwa kulturowego oraz walorów przyrodniczych i turystycznych gminy oraz mała aktywność w wykorzystaniu przez gminę dóbr kultury i walorów naturalnych dla rozwoju turystyki.
- Brak rozpoznawalnego lokalnego produktu turystycznego.
- Mała skuteczność w przedmiocie ściągania kapitałów zewnętrznych, wynikająca z ograniczonych możliwości finansowych (własnych).
- Zdegradowane przedpole miasta w najeździe północnym – m.in. tereny dawnego zespołu pałacu biskupiego.

- Niedostateczna obecność problematyki ochrony zabytków w powszechnej świadomości mieszkańców gminy.
- Istnienie nieużytkowanych albo niszczących obiektów zabytkowych stanowiących pozostałości zespołów dworsko-parkowych (spichlerz w Zmiennicy, dwór w Humniskach).
- Brak wystarczających nakładów na ochronę zabytków i prace konserwatorskie przy obiektach zabytkowych oraz na kulturę.
- Gminna Ewidencja Zabytków nie obejmująca istotnych zabytków z terenu Gminy np. kapliczek, budynków użyteczności publicznej cmentarza wojennego w Górkach.

Szanse – czynniki pozytywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- Dopelnienie dotychczasowej ochrony zabytków ochroną obszarową poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.
- Realizacja w praktyce ustaleń dotyczących ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska naturalnego zawartych w programach, strategiach, dokumentach planistycznych.
- Możliwości wzrostu finansowania prac remontowo-konserwatorskich zabytków ze środków finansowych pochodzących z różnych źródeł: państwowe, samorządowe, prywatne, wyznaniowe, środki UE i in.
- Szanse rozwoju turystyki kulturowej w oparciu o istniejący zasób dziedzictwa, krajobrazu kulturowego i naturalnego.
- Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego (materialnego i niematerialnego) jako czynnika rozwoju społeczno-gospodarczego.
- Rozwój inicjatyw lokalnych i organizacji pozarządowych w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.
- Podejmowanie działań związanych z ochroną dziedzictwa przy szerokim udziale interesariuszy (m.in. prowadzenie dyskusji publicznych i konsultacji społecznych dotyczących potrzeby ochrony przestrzeni historycznych w ramach mpzp).
- Wzrost świadomości roli i znaczenia dziedzictwa wśród społeczności lokalnej poprzez realizację odpowiednich działań edukacyjnych i popularyzatorskich.
- Tworzenie nowych miejsc pracy w sferach związanych z dziedzictwem kulturowym, m.in. rozwój turystyki kulturowej.
- Wzrost świadomości wartości dziedzictwa kulturowego jako czynnika rozwoju (przede wszystkim jako produktu turystycznego).
- Rosnące zainteresowanie tradycyjnymi produktami lokalnymi i kulturą lokalną.
- Urządzanie miejsc wypoczynkowych, obszaru podworskiego w Zmiennicy, centrum wypoczynkowego oo. Jezuitów w kompleksie leśnym w Starej Wsi oraz dawnej willi biskupiej w kompleksie leśnym na granicy Przysietnicy i Brzozowa tworząc funkcjonalny kompleks zdrojowo-wypoczynkowy.

- Możliwość rozwoju turystyki, m.in. dzięki uczestnictwie gminy w Związku Gmin Brzozowskich.
- Sukcesywne uzupełnianie GEZ o obiekty o dużych wartościach zabytkowych.
- Znaczący potencjał turystyczny w postaci cennego zabytkowego zasobu Gminy, a także bliskie położenie dwóch kościołów wpisanych na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO - jedynych tego rodzaju na terenie województwa, dla których Brzozów jako najbliższe miasto jest najlepszym zapleczem organizacyjno-turystycznym.
- Zróżnicowanie terenu oraz jego walory krajobrazowe, a także kameralność miasta o zapleczu noclegowo-gastronomicznym może być szansą na rozwój turystyki rowerowej.
- Zwiększanie atrakcyjności zabytkowego dziedzictwa poprzez systematyczne remonty oraz zwiększenie ich dostępności.
- Uwzględnianie problemów ochrony dziedzictwa kulturowego w strategicznych programach gminy.

Zagrożenia – czynniki negatywnego oddziaływania na środowisko kulturowe:

- Niewystarczające wykorzystywanie form ochrony obszarowej (mpzp) w najcenniejszych historycznych jednostkach przestrzennych o niekontrolowany rozwój inwestycyjny na obszarach wsi, ingerujący w historyczne układy ruralistyczne.
- Tendencje do wypierania tradycyjnego drewnianego budownictwa ludowego przez zabudowę współczesną.
- Niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i waloryzacji zabytków.
- Brak długofalowego programu finansowania prac obejmujących konserwację i restaurację zabytków.
- Pogarszający się stan techniczny tkanki zabytkowej spowodowany brakiem użytkowników.
- Wywoływanie konfliktów między wartościami dziedzictwa kulturowego, a współczesnymi procesami rozwojowymi.
- Niedostateczna świadomość społeczna w postrzeganiu wartości zasobu kulturowego oraz jego potencjału o niedostateczne finansowanie działalności w zakresie ochrony środowiska kulturowego.
- Niedocenianie potencjału i znaczenia dziedzictwa dla zrównoważonego rozwoju gminy.
- Brak możliwości skutecznego egzekwowania prawa.
- Zanikanie tradycyjnej sztuki budowlanej i form budowlanych oraz stosowania tradycyjnych materiałów.
- Brak skutecznej ochrony krajobrazu kulturowego – nieprzestrzeganie zapisów ochrony w granicach stref ochrony konserwatorskiej ustalonych w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy.
- Sąsiedztwo konkurencyjnych ośrodków miejskich Krosna i Sanoka

- Niedostateczne rozpoznanie zabytkowego zasobu w ostatnio powstających dokumentach programowych Gminy oraz niedostateczne wyartykułowanie potrzeby jego rewitalizacji.

VII.

ZAŁOŻENIA PROGRAMOWE:

Wymienione w tym rozdziale zadania stanowią w głównej mierze kontynuację działań wskazanych w poprzednich, wykonanych dla Gminy Brzozów, programach opieki nad zabytkami, a ich realizacja przewidziana jest na okres wieloletni. Ponadto należy jednoznacznie stwierdzić, że możliwość realizacji założeń programowych zależy w głównej mierze od możliwości i środków wygospodarowanych przez Gminę.

Biorąc pod uwagę fakt, że niewiele spośród wskazanych w poprzednich programach zadań zostało zrealizowanych oraz, że pozostają one nadal jak najbardziej aktualne i zasadne, uważa się, że znaczną część tych zadań należy powtórzyć w obecnym opracowaniu.

Priorytet I: Ochrona dziedzictwa kulturowego, układu urbanistycznego, układów ruralistycznych na obszarze gminy	
Kierunki działań	Zadania
Rozszerzenie stref ochrony konserwatorskiej	• Przestrzeganie stref ochrony konserwatorskiej wyznaczonych w Studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania Gminy Brzozów oraz zawartych w nim zapisów odnoszących się do ochrony zabytków. • Opracowanie MPZP dla obszarów, które takich planów nie posiadają. W pierwszej kolejności dla terenów o stosunkowo dużej liczbie obiektów zabytkowymi lub istotnych dla ochrony dziedzictwa kulturowego ze względu na sąsiedztwo ważnych części historycznych układów przestrzennych. Uwzględnianie w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego miasta i gminy dziedzictwa kulturowego, a w szczególności zapisów dotyczących ochrony zabytków zawartych w niniejszym Programie Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów.
Kształtowanie przestrzeni i krajobrazu	• Uwzględnianie w planowaniu przestrzennym i działalności inwestycyjnej na terenie gminy zasad ochrony historycznych układów planistycznych oraz zasad ochrony krajobrazu kulturowego, w tym w szczególności dążenie do

	zachowania w niezmienionej formie historycznych panoram, osi widokowych, form terenu, zabytkowych kompozycji zieleni, cmentarzy itp. W MPZP należy wprowadzić w stosunku do wszystkich zabytkowych obiektów precyzyjnych, zindywidualizowanych zapisów, uwzględniających specyfikę ich bryły, form architektonicznych i kontekstu przestrzennego.
Zwiększenie ładunku przestrzennego	- Nawiązywanie w nowych realizacjach do lokalnych tradycji kształtowania zabudowy i stosowanych materiałów – poszanowanie i kultywowanie we współczesnych realizacjach lokalnych tradycji budowlanych. - W historycznym centrum miasta należy dążyć do uporządkowania nieładu architektonicznego poprzez wymianę istniejącej dysharmonizującej zabudowy, (m.in. istniejące pawilony, bloki) na nową dostosowaną gabarytami, bryłą i jakością architektury.

Priorytet II: Opieka nad zabytkami nieruchomymi, ze szczególnym uwzględnieniem obiektów i zespołów obiektów charakterystycznych dla gminy	
Kierunki działań	Zadania
Prowadzenie i wspieranie prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach nieruchomych	- Prowadzenie prac remontowych przy obiektach zabytkowych stanowiących własność władz samorządowych zgodnie z zaleceniami konserwatorskimi. W pierwszej kolejności należy wykonać prace remontowe i konserwatorskie przy obiektach znajdujących się w złym stanie oraz obiektach prezentujących znaczne wartości zabytkowe i walory architektoniczne. - Podjęcie działań na terenie zabytkowego parku dworskiego w Zmiennicy w zakresie opracowania niezbędnych dokumentacji: inwentaryzacji i ekspertyzy istniejącego drzewostanu oraz wykonania pielęgnacji najwartościowszych drzew; opracowania w uzgodnieniu z WUOZ Delegatura w Krośnie koncepcji funkcjonalno-przestrzennej; opracowania ostatecznego projektu zagospodarowania parku, uzyskania decyzji konserwatorskiej i rozpoczęcia kompleksowych prac. - Podjęcie w porozumieniu z właścicielami obiektów działań zmierzających do przeprowadzenia prac konserwatorskich przy najcenniejszych kapliczkach

	kubaturowych stanowiących charakterystyczny element krajobrazu gminy. • Wspieranie działań ratunkowych zmierzających do powstrzymania procesu niszczenia w stosunku do obiektów zabytkowych o dużych walorach architektonicznych lub historycznych, nie będących własnością gminy, nieużytkowanych bądź znajdujących się w złym stanie technicznym, np.: - Humniska – dwór, stajnia i pozostałości parku - Zmiennica – spichlerz dworski • Wspieranie prac konserwatorskich przy zabytkowych kapliczkach kubaturowych. Zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego. • Wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na prowadzenie prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach m.in. poprzez pozyskiwanie środków zewnętrznych. • Zamieszczenie na stronie internetowej gminy Brzozów aktualnych informacji dla właścicieli i zarządców obiektów zabytkowych na temat możliwości pozyskania środków finansowych z zakresu ochrony zabytków (m.in. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Podkarpacki Wojewódzki Konserwator Zabytków, Urząd Marszałkowski, Fundusz Kościelny, NFOŚiGW) na zabezpieczenie i remont tych obiektów.
Prowadzenie spraw związanych z ewidencją zabytków	• GEZ po uzgodnieniu z WUOZ Delegatura w Krośnie należy sukcesywnie uzupełniać o karty obiektów wskazanych w Aneksie nr 3 załączonym do niniejszego Programu • Prowadzenie monitoringu dotyczącego stanu zachowania obiektów zabytkowych, prowadzonych prac remontowych i konserwatorskich oraz bieżące wprowadzanie danych do komputerowej bazy GEZ; • Naniesienie obiektów znajdujących się w GEZ na mapy internetowego systemu informacji przestrzennej Gminy Brzozów
Objęcie ochroną konserwatorską poszczególnych	• Podjęcie działań mających na celu objęcie ochroną prawną poprzez wpis do rejestru zabytków obiektów zabytkowych o znaczących dla regionu wartościach

zabytków nieruchomych	historycznych, artystycznych i naukowych. Proponuje się uwzględnienie w ww. działaniach następujących obiektów: - Brzozów, kamienica ul. Kościuszki nr 21 - Brzozów kapliczka przy ul. Kościuszki 21 - Brzozów, willa ul. Kopernika nr 2 - Brzozów, Szkoła żeńska, ob. Prokuratura Rejonowa - Grabownica Starzeńska, drewniana willa dyrektora kopalni - Przysietnica, willa biskupów przemyskich - Kaplica jezuitów w Starej Wsi na cmentarzu rzym.-kat. - Kaplica w zespole wypoczynkowym willi jezuitów w Starej Wsi • Pomoc dla właścicieli obiektów zabytkowych związana z wpisaniem do rejestru zabytków ważnych dla dziedzictwa kulturowego gminy obiektów. Działania powinny polegać na: - zebraniu stosownej dokumentacji, opracowaniu karty ewidencyjnej obiektu i złożeniu wniosku do WKZ (osobno dla każdego obiektu; sukcesywnie, poczynając od obiektów najbardziej zagrożonych z uwagi na stan zachowania lub zamierzenia inwestycyjne) – w przypadku obiektów stanowiących własność gminy; - prowadzeniu działań zachęcających właścicieli do występowania do WKZ o dokonanie wpisu do rejestru zabytków w przypadku obiektów znajdujących się w posiadaniu podmiotów innym niż gmina (w tym osób prywatnych).
Powstrzymanie degradacji zabytków	• W trakcie remontów historycznych obiektów na terenie gminy należy zadbać o zachowanie ich charakterystycznych elementów, takich jak często dekoracyjnie opracowane metalowe balustrady balkonów, oryginalna stolarka okienna i drzwiowa. • Przestrzeganie podstawowych wymogów estetyki w stosunku do zabytkowych obiektów i zespołów obiektów ze szczególnym uwzględnieniem zasad konserwatorskich dotyczących umieszczania reklam, kolorystyki elewacji oraz poprzez działania

	niskonakładowe jak: bieżąca konserwacja, uporządkowanie obejścia, urządzenie zieleni, wymiana nieestetycznych współczesnych ogrodzeń.
--	---

Priorytet III: Opieka nad zabytkami ruchomymi	
Kierunki działań	Zadania
Prowadzenie i wspieranie prac remontowo-konserwatorskich przy zabytkach ruchomych	- Przeprowadzenie prac konserwatorskich przy zabytkach ruchomych. W pierwszej kolejności należy podjąć pilne prace konserwatorskie na cmentarzu komunalnym w Brzozowie – zniszczone zabytkowe nagrobki. Prace należy wykonać w konsultacji z WUOZ Delegatura w Krośnie. - Podjęcie w porozumieniu z właścicielami obiektów prac konserwatorskich przy najcenniejszych kapliczkach niekubaturowych i nagrobkach, które nie stanowią własności gminy. - Wspieranie prac konserwatorskich przy wystroju i wyposażeniu świątyń w miarę potrzeb i możliwości. - Wspieranie prac konserwatorskich przy zabytkowych kapliczkach. Podobnie jak w przypadku kapliczek kubaturowych zwracanie uwagi w trakcie wykonywania remontów zabytkowych kapliczek na zachowanie lub przywracanie ich pierwotnej, tradycyjnej bryły, formy, stylu, materiałów, pokrycia dachowego, wystroju i detalu architektonicznego itp. – pomocne mogą być fotografie archiwalne ze zbiorów Urzędu Ochrony Zabytków - Delegatury w Krośnie.
Objęcie ochroną konserwatorską poszczególnych zabytków ruchomych	- Podjęcie działań zmierzających do objęcia ochroną polegającą na wpisie do rejestru zabytków ruchomych: - najcenniejszych nagrobków znajdujących się na cmentarzach w Brzozowie i Humniskach, - Pomnika Grunwaldzkiego w Grabownicy Starzeńskiej - Kapliczki św. Jana Nepomucena w Starej Wsi, - Kapliczki NMP na kolumnie w zespole jezuickim w Starej Wsi - Podjęcie działań w zakresie ochrony zabytkowego wyposażenia kapliczek drogą wymiany oryginałów na kopie (umieszczanie oryginałów jako depozyty w zbiorach publicznych - np. zbiorach Muzeum Regionalnego w Brzozowie) dotyczy to zwłaszcza następujących obiektów:

	- figura św. Jana Nepomucena w kapliczce w Starej Wsi, - figura św. Bartłomieja w Górkach.
--	---

Priorytet IV: Opieka nad zabytkami archeologicznymi	
Kierunki działań i zadania	
• Ochrona dziedzictwa archeologicznego poprzez odpowiednie zapisy w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego. W uchwalanych miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego powinny znaleźć się zapisy informujące właścicieli terenów, na których znajdują się stanowiska archeologiczne i przyszłych inwestorów o obowiązkach wynikających z ustawowej ochrony zabytków archeologicznych oraz konieczności uzyskania zezwoleń na przeprowadzenie prac w strefie obserwacji archeologicznej i w rejonie oznaczonych stanowisk archeologicznych. W razie potwierdzenia w wyniku badań archeologicznych w miejscu prowadzonej inwestycji cennych obiektów archeologicznych, może zaistnieć konieczność przemianowania tej strefy w części lub w całości w strefę ścisłej ochrony relikwów archeologicznych, co może w konsekwencji pociągnąć za sobą na części tego obszaru zakaz wszelkiej działalności budowlanej. Biorąc powyższe pod uwagę proponuje się minimum inwestowania na tym terenie. • Wspieranie badań i zapobieganie niszczeniu stanowisk archeologicznych. Na terenie gminy Brzozów zewidencjonowanych jest 156 stanowisk archeologicznych. W związku z działalnością inwestycyjną oraz intensywną uprawą gruntów każde z tych stanowisk narażone jest na potencjalne zniszczenie. Jednak ze względu na różny stopień zagrożeń i wartość poznawczą stanowisk należałoby je rozróżnić i odpowiednio z nimi postępować. W przypadku pojedynczych śladów osadnictwa, w momencie prowadzenia w ich rejonie jakichkolwiek prac ziemnych, należy zapewnić nadzór archeologiczny nad tymi pracami. W przypadku stanowisk rozległych, z bardzo licznym materiałem powierzchniowym (co świadczy o postępującej jego degradacji) służba konserwatorska, powinna wpisywać je do rejestru zabytków. W przypadku stanowisk zagrożonych czynnikami naturalnymi (erozja, głęboka orka) należy typować je w pierwszej kolejności do badań wykopaliskowych. Szczególną jednak ochronę konserwatorską należy zastosować do stanowisk narażonych na zniszczenie przez inwestycyjną działalność człowieka. W tych przypadkach, już na etapie wykonywania projektów, odpowiednie służby i inwestorzy powinny zwrócić się do WKZ o wydanie opinii. WKZ może nakazać zmianę lokalizacji, wcześniejsze	

przeprowadzenie badań wykopaliskowych lub tylko nadzór archeologiczny w trakcie trwania prac ziemnych. Podkreślić należy, że koszty tych badań pokrywają poszczególni inwestorzy. Na szczególną uwagę zasługują stanowiska charakteryzujące się dużą oceną wartości poznawczej. Należą do nich przede wszystkim stanowiska na terenie następujących miejscowości: Brzozów stan. 19 (l.p.: 19), Górki stan. 6 (l.p.: 26), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 47), Humniska stan. 4, 9-11 (l.p.: 60, 65-67), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 82) oraz Turze Pole stan. 7 (l.p.: 129). W przypadku prowadzenia prac ziemnych na ich obszarze lub w ich okolicy należy bezwzględnie przeprowadzić przedinwestycyjne badania wykopaliskowe. Należy podkreślić, iż wśród stanowisk archeologicznych, jakie zarejestrowane zostały na obszarze gminy Brzozów ani jedno nie zostało wpisane do rejestru zabytków. Stanowiska, które dotychczas nie zostały wpisane do rejestru zabytków a ze względu na szczególną wartość poznawczą powinny się tam znaleźć to: Brzozów stan. 19 (l.p.: 19), Górki stan. 6 (l.p.: 26), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 47), Humniska stan. 4, 9-11 (l.p.: 60, 65-67), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 82) oraz Turze Pole stan. 7 (l.p.: 129).

- Dbłość o zapewnienie ścisłego nadzoru archeologiczno-konserwatorskiego. Ścisłą obserwację archeologiczną, połączoną z zakazem działalności budowlanej (nie dotyczy to rewaloryzacji zabytkowych reliktyw) należy odnieść przede wszystkim do:
 - zespołu staromiejskiego w Brzozowie stan. 21 (l.p.: 21), gdzie podczas nadzorów na Rynku miasta zarejestrowano relikty murów a także ruchome materiały zabytkowe;
 - domniemanego kurhanu w Brzozowie stan. 3 (l.p.: 3), dopóki nie wykonane zostaną tam weryfikacyjne badania wykopaliskowe, które z całą pewnością wykluczą lub potwierdzą sepulkralny charakter tego miejsca;
 - obszaru stan. 6 w Zmiennicy (l.p.: 142), dopóki nie wykonane zostaną tam badania wykopaliskowe, które z całą pewnością zweryfikują chronologię oraz funkcję odkrytych kopców;
 - terenu obejmującego relikty zespołu pałacowego w miejscowości Grabownica Starzeńska;
 - terenu obejmującego zespół dworski w miejscowości Humniska;
 - terenu obejmującego relikty dawnego dworu wraz ze spichlerzem w miejscowości Zmiennica;

Prace ziemne na wszystkich wymienionych wyżej obszarach powinny być prowadzone bezwzględnie pod nadzorem archeologicznym. W razie odkrycia reliktyw starszego osadnictwa prace ziemne powinny zostać bezzwłocznie przerwane a teren należy poddać gruntownym badaniom archeologicznym. Wynik tych badań zadecyduje o dalszych możliwościach inwestycyjnych tego terenu. Tego rodzaju ochrona z pewnością przyczyni się do powiększenia bazy źródłowej, a co za tym idzie stanu wiedzy na temat historycznego

rozwoju gminy. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że niepowtarzalną okazją do badań archeologicznych są każde prace związane z modernizacją czy przebudową (budowa domów, małych żwirowni, prace melioracyjne, a szczególnie wielkie inwestycje – drogi, zbiorniki wodne i budowa zakładów przemysłowych).

- Pozyskiwanie funduszy ze źródeł zewnętrznych (np. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków) i dofinansowywanie badań wykopaliskowych najcenniejszych stanowisk archeologicznych.
- Udostępnianie danych o archeologicznych zabytkach gminy na stronie internetowej gminy wraz z mapkami oraz podstawowymi informacjami dla inwestorów planujących inwestycję na obszarach stanowisk archeologicznych;

**Priorytet V:
Opieka nad zasobem muzealnym**

Kierunki działań i Zadania

- Należy wspierać i rozwijać funkcje oświatowe Muzeum Regionalnego, a w szczególności w zakresie prowadzenia pogadanek, lekcji muzealnych i prelekcji w szkołach o tematyce związanej z historią, walorami krajoznawczo-turystycznymi i kulturą ludową, obrzędami regionu brzozowskiego i Brzozowa, promocje poetyckie, konkursy, koncerty, widowiska obrzędowe i inne imprezy muzealne.
- Wskazane jest wspieranie finansowe pozyskiwania zbiorów odnoszących się do dziedzictwa kulturowego regionu.
- Zasadne jest wprowadzenie czytelnej identyfikacji przestrzennej dla Muzeum oraz jego oddziału w Starej Wsi.
- W celu poszerzenia oferty muzealnej należy podjąć współpracę pomiędzy muzeum regionalnym, a parafią w Brzozowie pod kątem udostępnienia zwiedzającym bogatych zbiorów sztuki sakralnej znajdujących się w gestii parafii.

**Priorytet VI:
Rozpoznanie i dokumentowanie zasobu zabytków oraz przetwarzanie informacji o zabytkach.**

Kierunki działań i zadania

- Prowadzenie stałego monitoringu i weryfikacja obiektów uwzględnionych w GEZ, w oparciu o komputerową bazę danych.

- Szczegółowe rozpoznanie i ewentualne wykorzystanie jako atrakcji turystycznej naftowego dziedzictwa regionu.
- Zorganizowanie konkursu na prace o charakterze naukowym lub popularno-naukowym, dotyczącego obiektów zabytkowych – ważnych dla dziedzictwa kulturowego gminy, mających na celu ich naukowe opracowanie oraz popularyzację.
- Używanie i stosowanie historycznych nazw miejscowych – przysiółków, historycznych nazw itp., inicjowanie nowego nazewnictwa lub zmian w istniejącym nazewnictwie promujących lokalną historię i lokalne tradycje.

Priorytet VII: Praktyczne wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego – rozwój turystyki, działania edukacyjne, promocyjne itp.
Kierunki działań i zadania
• Zintegrowanie działań promocyjnych władz miasta w zakresie turystyki z działaniami władz powiatu, np. poprzez stworzenie szlaków atrakcji turystycznych miasta i powiatu, w których miasto byłoby jednym z punktów na szlaku, a równocześnie zostało wykreowane jako centrum noclegowo-wypadowe. • Tworzenie wspólnej oferty turystycznej gminy i regionu wykorzystującej walory krajobrazowe i kulturowe (m.in. współpraca w tym zakresie z Urzędem Marszałkowskim Województwa Podkarpackiego i Podkarpacką Regionalną Organizacją Turystyczną) - zintegrowanie działań promocyjnych samorządu gminy w zakresie turystyki z działaniami samorządu wojewódzkiego, samorządów gmin ościennych oraz powiatu jako naturalnych partnerów. • Opracowanie szczegółowej mapy turystycznej gminy z dokładnym oznaczeniem i opisaniem najważniejszych zabytków, tras turystycznych oraz umieszczenie jej na stronie internetowej gminy. • Dokonanie wyboru najciekawszych obiektów i miejsc w mieście i gminie, opracowanie na ich bazie specjalnego szlaku dziedzictwa, oznakowanie go, opisanie poszczególnych jego elementów na towarzyszących im estetycznych, zunifikowanych w ramach szlaku tabliczkach informacyjnych, wydanie popularyzującego szlak folderu lub przewodnika, np. - szlak o charakterze miejskiej trasy po najcenniejszych zabytkach, - szlak obiektów związanych z przemysłem naftowym lub przystąpienie do istniejącego Szlaku Naftowego - szlak zespołów dworsko-parkowych (we współpracy z ościennymi gminami) • Wspieranie inicjatyw zmierzających do upowszechniania wiedzy o dziedzictwie kulturowym gminy np. w postaci publikacji przewodnikowych, popularnonaukowych i albumowych.

- Wspieranie rozwoju produktów i ofert dla rozwoju turystyki kulinarnej opartej na tradycjach gminy
- Publikowanie opracowań dotyczących ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na oficjalnej stronie internetowej Urzędu Miejskiego w Brzozowie oraz w miesięczniku Wiadomości Brzozowskie
- Aktywne włączanie się miasta i prowadzonych przezeń instytucji kultury w coroczne obchody Europejskich Dni Dziedzictwa, pozwalające na szerokie propagowanie lokalnego dziedzictwa kulturowego i zapewniające organizowanym imprezom reklamę na terenie całego województwa za pośrednictwem plakatów z programem obchodów oraz regionalnych mediów.
- Wspieranie działań w zakresie popularyzacji akcentującej walory kulturowe i przyrodnicze turystyki pieszej i rowerowej na terenie samego miasta i gminy oraz rozwijanie towarzyszącej im infrastruktury (ścieżki rowerowe, sezonowe wypożyczalnie sprzętu, punkty widokowe, tablice informacyjne itp.);
- Wspieranie lokalnych inicjatyw zmierzających do udokumentowania, zachowania, kultywowania wartości niematerialnych (pieśni, podania, legendy, tradycje związane z ważnymi wydarzeniami rodzinnymi jak śluby czy pogrzeby, tradycje związane ze świętami, potrawy regionalne, nazwy miejscowe).
- Upowszechnienie i wprowadzenie tematyki ochrony dziedzictwa kulturowego do systemu edukacji przedszkolnej i szkolnej (m.in. konkursy wiedzy o historii i zabytkach z terenu gminy, adopcja zabytków).
- Wykorzystanie dziedzictwa kulturowego gminy dla zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego. Tworzenie miejsc pracy związanych z dziedzictwem kulturowym
 - Wsparcie i pomoc formalno-prawna dla podejmujących działalność gospodarczą w obszarach szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego (jego ochrony, promocji, rozwoju turystyki kulturowej).
 - Wspieranie sektora małych przedsiębiorstw zajmujących się tradycyjnym rzemiosłem, kulinariami, wyrobami pamiątkarskimi nawiązującymi do lokalnej historii i tradycji etc. oraz działalności Kół Gospodyń Wiejskich.
 - Efektywne wykorzystanie funduszy unijnych w obszarze szeroko pojętego dziedzictwa kulturowego i środowiska naturalnego.
 - Tworzenie mechanizmów włączających dziedzictwo kulturowe w obieg gospodarczy: przemysłów czasu wolnego i przemysłów kultury.

VIII.

INSTRUMENTARIUM REALIZACJI PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Instrumentami wdrażania *Programu Opieki nad Zabytkami gminy Brzozów* dysponują wszystkie podmioty zobowiązane do działań zapisanych w *Ustawie o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*.

Władze samorządowe mają do dyspozycji liczne instrumenty bezpośredniego i pośredniego oddziaływania, w tym:

- finansowe wspieranie określonych przedsięwzięć – możliwość ujmowania w rocznych budżetach środków finansowych na zagadnienia związane z ochroną zabytków,
- sporządzanie i aktualizowanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego,
- inspirowanie działań niezależnych podmiotów społecznych, gospodarczych i politycznych, stymulowanie powstawania zrzeszeń publiczno-prywatnych, informowanie środowisk, opinii publicznej, władz państwowych itp.,
- stymulowanie działań właścicieli obiektów zabytkowych do ich utrzymywania w należytym stanie,
- promowanie pozytywnych działań w ochronie zabytków np. przez fundowanie nagród, nagłaśnianie przez media, przyznawanie dyplomów itp.

Zakłada się, że zadania określone w *Programie* będą realizowane w wyniku następujących działań:

1. Wspólne działanie władz samorządowych z WKZ oraz z: właścicielami i posiadaczami obiektów, diecezjami, organizacjami pozarządowymi i stowarzyszeniami regionalnymi oraz ośrodkami naukowymi;
2. Działania własne władz samorządowych:
 - a) prawne – np. uchwalanie miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego, powoływanie parków kulturowych, wnioskowanie o wpis do rejestru zabytków obiektów, które winny być objęte ochroną;
 - b) finansowe – należyte utrzymywanie, wykonywanie remontów i prac konserwatorskich przy obiektach zabytkowych będących własnością gminy oraz dotacje, system ulg finansowych, nagrody, zachęty dla właścicieli i posiadaczy obiektów zabytkowych;
 - c) programowe – realizacja projektów i programów regionalnych,
 - d) inne – działania stymulujące, promocyjne, edukacyjne itp.
3. Działania w ramach programów dofinansowywanych z funduszy Unii Europejskiej.

W oparciu o Ustawę z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami Burmistrz Brzozowa na obowiązek sporządzenia co 2 lata sprawozdania z realizacji Programu, które przedstawia Radzie Miejskiej. Postuluje się, by sprawozdania te przekazywane były do wiadomości Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków – Delegatura w Krośnie oraz do Narodowego Instytutu Dziedzictwa – Oddział Terenowy w Rzeszowie.

IX.

ZASADY OCENY REALIZACJI PROGRAMU

Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na wójtów, burmistrzów i prezydentów obowiązek sporządzania sprawozdań z realizacji programu co 2 lata. Sprawozdanie przedkładane Radzie Gminy powinno zawierać informację o ewentualnych zmianach zachodzących w gminnej ewidencji zabytków oraz rejestrze zabytków, informacje o działaniach podejmowanych na rzecz opieki nad zabytkami oraz o postulatach mieszkańców i właścicieli obiektów dotyczących ochrony obiektów zabytkowych. Dla oceny realizacji programu proponowane są następujące wskaźniki:

- liczba działań, projektów związanych z ochroną dziedzictwa kulturowego,
- liczba obiektów poddanych pracom rewaloryzacyjnym, konserwatorskim,
- zestawienie wydatków z budżetu gminy na ochronę, edukację i promocję dotyczące dziedzictwa kulturowego,
- liczba działań, projektów związanych z edukacją kulturową,
- liczba działań, projektów związanych z promocją obiektów zabytkowych,
- zmiany ilości obiektów zabytkowych – wskazanie ilości obiektów rozebranych, zniszczonych, nowo wprowadzonych do ewidencji lub objętych wpisem do rejestru,
- zmiany jakości zasobów obiektów zabytkowych – wskazanie, czy stan zachowania obiektów uległ poprawie, pogorszeniu, czy też utrzymuje się.

X.

ŹRÓDŁA FINANSOWANIA GMINNEGO PROGRAMU OPIEKI NAD ZABYTKAMI

Wyznacznikiem sposobu finansowania opieki nad zabytkami są zasady zawarte w rozdziale 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Nakładają one obowiązek finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku na osobę fizyczną, lub inną jednostkę organizacyjną, w tym także na jednostki z sektora finansów publicznych, posiadające tytuł prawny do zabytku.

Zadania związane z opieką nad zabytkami mogą być finansowane, m.in. z następujących źródeł:

- z budżetu Gminy Brzozów – finansowanie dotyczy obiektów będących własnością gminy lub pozostających w trwałym zarządzie jej jednostek lub zakładów budżetowych, a także obiektów nie będących własnością gminy.
- z budżetu Marszałka Województwa Podkarpackiego w ramach przyznanej dotacji na prace zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
- z budżetu Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków na prace, zgodne z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.
- z budżetu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, w ramach dotacji przyznanej zgodnie z art. 77 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r. w oparciu o ogłaszane corocznie przez Ministerstwo aktualne programy,
- z dotacji unijnych w ramach:
 - a) Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Podkarpackiego,
 - b) Programu Operacyjnego Infrastruktura i Środowisko,
 - c) Norweskiego Mechanizmu Finansowego,
- Z Wojewódzkiego Funduszu Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej środki finansowe mogą być przeznaczane na przedsięwzięcia związane z utrzymaniem i zachowaniem parków objętych ochroną na podstawie przepisów ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.

XI.

ANEKSY

XI.1. ANEKS nr 1 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów

Lp.	Miejscowość	Adres (ulica, numer domu)	Obiekt	Materiał ścian
1.	Brzozów	Mickiewicza 29	Kościół parafialny	ceglane
2.	Brzozów	Mickiewicza 29	Dzwonnica Kościelna	ceglane
3.	Brzozów	Mickiewicza 31	Budynek Kolegium Księży Misjonarzy	ceglane
4.	Brzozów	Armii krajowej 3	Budynek Dawnego Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”	ceglane
5.	Brzozów	Rynek 10	Ratusz	ceglane
6.	Brzozów	Bielawskiego 1	Dom	Ceglane
7.	Brzozów	Mickiewicza 23	Dom	Ceglane
8.	Brzozów	Rynek 2	Dom (kamienica)	Ceglane
9.	Brzozów	Plac Grunwaldzki	Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
10.	Brzozów	Rzeszowska	Pomnik Konfederatów Barskich	Ceglane
11.	Brzozów	Ceglowskiego, na przeciw nr 44	Kirkut	Nie dotyczy
12.	Brzozów	Kościuszki 21	Dom	Ceglane
13.	Brzozów	Moniuszki (przy nr 16)	Kapliczka St. Kostki	Ceglane
14.	Brzozów	Ul. Kościuszki, Harcerska i Olejarska	Fortyfikacje	Kamienno-ziemne
15.	Brzozów	Przy drodze w kierunku Rzeszowa	CMENTARZ Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
16.	Górki	Przy kościele	Kościół Parafialny w Górkach	Drewniane
17.	Górki	Przy drodze do Humnisk	Kapliczka Św. Bartłomieja	Ceglane
18.	Górki	Część zwana Kijowiec	Kapliczka	Ceglana
19.	Górki	Za kościołem Parafialnym	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
20.	Grabownica	Przy nr 747	Kapliczka	Ceglane
21.	Grabownica	763	Kościół parafialny	Ceglane
22.	Grabownica	763	Dzwonnica kościelna	Ceglane
23.	Grabownica	763	Obelisk nagrobny	Kamienne
24.	Grabownica	764	Organistówka	Drewniane
25.	Grabownica	766	Stara plebania	Ceglane
26.	Grabownica	Przy cmentarzu parafialnym	Stodoła Plebańska	Drewniane
27.	Grabownica	794	Pałac	Ceglane

28.	Grabownica	794	PARK zabytkowy	Nie dotyczy
29.	Grabownica	Przy nowej plebani	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
30.	Humniska	Obok nr 871	Kapliczka	Kamienne
31.	Humniska	Obok nr 182	Kapliczka	Ceglane
32.	Humniska	Obok nr 245	Kapliczka	Ceglane
33.	Humniska	401	Kapliczka	Ceglane
34.	Humniska	413	Dwór	Ceglane
35.	Humniska	Przy drodze krajowej w kierunku Sanoka	Park zabytkowy	Nie dotyczy
36.	Humniska	489	Kapliczka	Ceglane
37.	Humniska	664	Kościół Parafialny	Drewniane
38.	Humniska	664	Plebania	Ceglane
39.	Humniska	Przy drodze w kierunku Sanoka	Cmentarz Rzym. – Kat. (duża strona)	Nie dotyczy
40.	Przysietnica	855	Kościół parafialny	Ceglane
41.	Przysietnica	220	Kapliczka	Ceglane
42.	Przysietnica	557 (d. 367)	Kapliczka	Ceglane
43.	Przysietnica	376	Kapliczka	Ceglane
44.	Przysietnica	Przy drodze w kierunku Brzozowa	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
45.	Stara Wieś	460	Klasztor Sióstr Służebniczek	Ceglane
46.	Stara Wieś	778	Mur kościelny wokół kościoła parafialnego	Ceglane
47.	Stara Wieś	778	Klasztor OO Jezuitów	Ceglane
48.	Stara Wieś	778	Kościół klasztorny	Ceglane
49.	Stara Wieś	778	Spichlerz	Ceglane
50.	Stara Wieś	Przy drodze w kierunku Brzozowa	Cmentarz Rzym. – Kat.	Nie dotyczy
51.	Turze Pole	Przy drodze do Orzechówki	Kapliczka	Murowana
52.	Zmiennica	181	Kościół	Drewniane
53.	Zmiennica	181	Kapliczka Św. Jana Nepomucena	Drewniane
54.	Zmiennica	Przy skrzyżowaniu w kierunku Brzozowa	Spichlerz Dworski	Ceglane
55.	Zmiennica	Przy drodze w kierunku Jasionowa, w sąsiedztwie Szkoły Podstawowej	Park zabytkowy	Nie dotyczy

XI.2. ANEKS nr 2 - Wykaz obiektów w Gminnej Ewidencji Zabytków gminy Brzozów - stanowiska archeologiczne

L.p.	Nazwa stanowisk a	Nr stan. w miejscow ości	Obszar AZP	Rodzaj Stanowiska	Chronologia
------	-------------------	--------------------------	------------	-------------------	-------------

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

		(nr na obszarze)			
1.	Stara Wieś	2 (31)	109-76	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze
2.	Stara Wieś	3 (24)	109-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
3.	Stara Wieś	4 (25)	109-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Wczesne epoka brązu • Pradzieje
4.	Stara Wieś	5 (26)	109-76	Punkt osadniczy	Neolit
5.	Przysietnica	8 (32)	109-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
6.	Przysietnica	9 (33)	109-76	Ślad osadnictwa	TKL (Epoka brązu/ Okres halštacki)
7.	Przysietnica	5 (8)	109-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
8.	Przysietnica	6 (11)	109-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit? • Pradzieje
9.	Przysietnica	7 (12)	109-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze (późna faza)
10.	Brzozów	1 (1)	110-76	• Osada (?) • Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit • 1768 r. • Nieokreślona
11.	Brzozów	2 (2)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
12.	Brzozów	4 (3)	110-76	Ślad osadnictwa	Okres nowożytny (XVII-XVIII w.)
13.	Brzozów	7 (4)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
14.	Brzozów	8 (5)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
15.	Brzozów	9 (10)	110-76	• Osada • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (OR) • Późne średniowiecze
16.	Brzozów	10 (11)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
17.	Brzozów	11 (12)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
18.	Brzozów	12 (13)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu (?)
19.	Brzozów	13 (14)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
20.	Brzozów	14 (15)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
21.	Brzozów	15 (16)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
22.	Brzozów	16 (17)	110-76	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Epoka brązu • Kult. przeworska (OR)
23.	Brzozów	17 (18)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
24.	Brzozów	18 (19)	110-76	• Ślad osadnictwa	• Epoka brązu

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

				• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Kult. przeworska (OR) • Pradzieje
25.	Brzozów	19 (20)	110-76	• Osada • Osada	• Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze/ Późne średniowiecze
26.	Brzozów	20 (21)	110-76	Ślad osadnictwa	Wczesne epoka brązu (?)
27.	Brzozów	21 (64)	110-76	Zespół staromiejski	Późne średniowiecze
28.	Humniska	22 (22)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
29.	Humniska	23 (23)	110-76	Punkt osadniczy	TKŁ (Okres halszacki)
30.	Stara Wieś (teren klasztoru)	1 (9)	110-76	Osada	XVI w.
31.	Stara Wieś	6 (27)	110-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)
32.	Stara Wieś	7 (28)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia
33.	Stara Wieś	8 (29)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Kult. przeworska (OR)
34.	Stara Wieś	9 (30)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
35.	Stara Wieś	10 (31)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
36.	Stara Wieś	11 (32)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
37.	Stara Wieś	12 (33)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
38.	Stara Wieś	13 (34)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit (?)
39.	Stara Wieś	14 (35)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
40.	Stara Wieś	15 (36)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Późne średniowiecze
41.	Stara Wieś	16 (37)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (OR)
42.	Stara Wieś	17 (38)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Kult. przeworska (OR)
43.	Stara Wieś	18 (39)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
44.	Stara Wieś	19 (40)	110-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu
45.	Stara Wieś	20 (41)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
46.	Stara Wieś	21 (42)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
47.	Stara Wieś	22 (43)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
48.	Stara Wieś	23 (44)	110-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

49.	Stara Wieś	24 (45)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Epoka kamienia • Pradzieje
50.	Stara Wieś	25 (46)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Epoka brązu • Pradzieje
51.	Stara Wieś	26 (47)	110-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Wczesna epoka brązu (?) • Pradzieje
52.	Stara Wieś	27 (48)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
53.	Stara Wieś	28 (49)	110-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
54.	Stara Wieś	29 (50)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
55.	Stara Wieś	30 (51)	110-76	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Starsza epoka brązu • Późne średniowiecze
56.	Stara Wieś	31 (52)	110-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
57.	Stara Wieś	32 (53)	110-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
58.	Stara Wieś	33 (54)	110-76	Punkt osadniczy	Pradzieje
59.	Stara Wieś	34 (55)	110-76	Ślad osadnictwa	Neolit
60.	Brzozów (Góra Kalwaria)	3 (10)	110-77	Kurhan (?)	Nieokreślona
61.	Humniska (teren kopalni nafty)	1 (12)	110-77	Ślad osadnictwa	Okres lateński ?
62.	Humniska	2 (13)	110-77	Ślad osadnictwa	Neolit
63.	Humniska (Wielka Strona)	3 (1)	110-77	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
64.	Humniska (Wielka Strona)	4 (2)	110-77	• Ślad osadnictwa • Osada • Osada • Punkt osadniczy	• Neolit (?) • Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
65.	Przysietnica	1 (14)	110-77	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)
66.	Przysietnica (dawny PGR)	2 (6)	110-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

67.	Przysietnica	3 (7)	110-77	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
68.	Przysietnica	4 (8)	110-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
69.	Brzozów	5 (115)	111-76	Ślad osadnictwa	Paleolit schyłkowy
70.	Brzozów	6 (116)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
71.	Górki	1 (117)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)
72.	Górki	12 (93)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
73.	Górki	13 (94)	111-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
74.	Górki	14 (95)	111-76	Ślad osadnictwa	Neolit
75.	Górki	15 (96)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
76.	Górki	16 (97)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
77.	Górki	17 (98)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki (?)
78.	Górki	18 (99)	111-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Epoka brązu/ Okres halsztacki
79.	Górki	19 (100)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
80.	Humniska (Mała Strona)	8 (101)	111-76	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Kult. przeworska (OR) • Późne średniowiecze
81.	Humniska (Mała Strona)	9 (102)	111-76	• Punkt osadniczy • Osada	• TKŁ? (Epoka brązu/ Okres halsztacki) • Kult. przeworska (OR)
82.	Humniska	10 (103)	111-76	Osada	Epoka brązu/Okres halsztacki, Okres laterński?
83.	Humniska (Mała Strona)	11 (101)	111-76	• Ślad osadnictwa • Osada	• Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (POR)
84.	Humniska	12 (105)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres Halsztacki ?
85.	Humniska	13 (106)	111-76	Ślad osadnictwa	Wczesna epoka brązu
86.	Humniska	14 (107)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
87.	Humniska (Mała Strona)	15 (108)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztacki
88.	Humniska (Mała Strona)	16 (109)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

89.	Humniska (Mała Strona)	17 (110)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/Okres halsztański
90.	Humniska	18 (111)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
91.	Humniska	19 (112)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)
92.	Humniska	20 (113)	111-76	Osada	Kult. przeworska (OR)
93.	Humniska	21 (114)	111-76	Osada	Kult. przeworska (POR)
94.	Turze Pole	1 (60)	111-76	Ślad osadnictwa	III-IV w. (293-306 r.)
95.	Turze Pole	2 (61)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztański ?
96.	Turze Pole	3 (62)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka kamienia
97.	Turze Pole	4 (63)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztański
98.	Turze Pole	5 (64)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztański ?
99.	Turze Pole	6 (65)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztański
100.	Turze Pole	7 (66)	111-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Neolit • Epoka brązu/ Okres halsztański • Kult. przeworska (POR)
101.	Turze Pole	8 (67)	111-76	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Epoka brązu/ Okres halsztański • Kult. przeworska (OR)
102.	Turze Pole	9 (68)	111-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (POR) • Późne średniowiecze
103.	Turze Pole	10 (69)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztański ?
104.	Turze Pole	11 (70)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
105.	Turze Pole	12 (71)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska? (OR)
106.	Turze Pole	13 (72)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
107.	Turze Pole	14 (73)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztański
108.	Zmiennica	2 (1)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztański
109.	Zmiennica	3 (2)	111-76	Ślad osadnictwa	Wczesne epoka brązu
110.	Zmiennica	4 (3)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu (?)
111.	Zmiennica	5 (4)	111-76	• Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit • Epoka brązu/ Okres halsztański
112.	Zmiennica	6 (5)	111-76	• kopiec ziemny • 4 kopce ziemne	• Kult. ceramiki sznurowej? (Neolit schyłkowy) • Okres nowożytny

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

113.	Zmiennica	7 (6)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
114.	Zmiennica	8 (7)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
115.	Zmiennica	9 (8)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
116.	Zmiennica	10 (9)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
117.	Zmiennica	11 (20)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. przeworska (OR)
118.	Zmiennica	12 (21)	111-76	Punkt osadniczy	Kult. przeworska (POR)
119.	Zmiennica	13 (12)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu (?)
120.	Zmiennica	14 (13)	111-76	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Neolit/Wczesna epoka brązu • Pradzieje
121.	Zmiennica	15 (14)	111-76	Ślad osadnictwa	Kult. pucharów lejkowatych (Późny neolit)
122.	Zmiennica	16 (15)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
123.	Zmiennica	17 (16)	111-76	Ślad osadnictwa	Pradzieje
124.	Zmiennica	18 (17)	111-76	Punkt osadniczy	Epoka brązu
125.	Zmiennica	19 (18)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu (?)
126.	Zmiennica	20 (19)	111-76	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halsztacki
127.	Górki	2 (3)	111-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (POR) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
128.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	3 (32)	111-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze
129.	Grabownica Starzeńska (góra Kijowiec)	1 (35)	111-77	Skarb	Okres rzymski
130.	Grabownica Starzeńska	2 (7)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit
131.	Grabownica Starzeńska	3 (33)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Neolit (?) • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
132.	Grabownica Starzeńska	4 (36)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

133.	Grabownica Starzeńska	5 (37)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit
134.	Grabownica Starzeńska	6 (38)	111-77	Ślad osadnictwa	Kult. ceramiki sznurowej (Neolit schyłkowy)
135.	Grabownica Starzeńska	7 (4)	111-77	Punkt osadniczy	Pradzieje
136.	Grabownica Starzeńska	8 (5)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa • Punkt osadniczy	• Epoka kamienia • Wczesne średniowiecze • Pradzieje
137.	Grabownica Starzeńska	9 (6)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze (późna faza)
138.	Grabownica Starzeńska	10 (8)	111-77	Punkt osadniczy	Epoka brązu/ Okres halsztacki
139.	Grabownica Starzeńska (dawny PGR)	11 (9)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze (późna faza)
140.	Grabownica Starzeńska	12 (10)	111-77	Ślad osadnictwa	Wczesne średniowiecze
141.	Grabownica Starzeńska	13 (11)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Kult. przeworska (OR) • Wczesne średniowiecze
142.	Grabownica Starzeńska	14 (12)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze
143.	Grabownica Starzeńska (Mała Strona)	15 (13)	111-77	Ślad osadnictwa	Późne średniowiecze
144.	Grabownica Starzeńska	16 (19)	111-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
145.	Grabownica Starzeńska	17 (20)	111-77	Ślad osadnictwa	Pradzieje
146.	Humniska	5 (1)	111-77	Osada	Wczesne średniowiecze

Program Opieki nad Zabytkami Gminy Brzozów na lata 2021-2024

147.	Humniska (Wielka Strona)	6 (2)	111-77	• Punkt osadniczy • Ślad osadnictwa	• Wczesne średniowiecze • Pradzieje
148.	Humniska	7 (3)	111-77	Punkt osadniczy	Wczesne średniowiecze
149.	Górki	4 (1)	112-77	Osada	Pradzieje
150.	Górki	5 (2)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Późne średniowiecze/Okres nowożytny
151.	Górki	6 (3)	112-77	• Punkt osadniczy • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy • Punkt osadniczy	• Pradzieje • Neolit/Wczesna epoka brązu • Kult. przeworska (POR) • Średniowiecze
152.	Górki	7 (4)	112-77	Ślad osadnictwa	Neolit/Wczesna epoka brązu
153.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	8 (5)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Średniowiecze • Okres nowożytny
154.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	9 (6)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Średniowiecze?
155.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	10 (7)	112-77	• Ślad osadnictwa • Ślad osadnictwa	• Pradzieje • Neolit/Wczesna epoka brązu
156.	Górki (przysiółek Wola Górecka)	11 (8)	112-77	Ślad osadnictwa	Epoka brązu/ Okres halszacki?

XI.3. ANEKS nr 3 – Wykaz obiektów proponowanych do ujęcia w Gminnej Ewidencji Zabytków

1.	Brzozów	Głowackiego 78	Kapliczka	Kamienne
2.	Brzozów	Kościuszki 8	Kapliczka	Ceglane
3.	Brzozów	Kościuszki 12	Kapliczka	Ceglane
4.	Brzozów	Kościuszki 16	Kapliczka	Kamienne
5.	Brzozów	Kościuszki 21	Kapliczka	Ceglane
6.	Brzozów	Legionistów 41	Kapliczka	Kamienne
7.	Brzozów	Mostowa 7	Kapliczka	Ceglane
8.	Brzozów	3 Maja 44	Figura Matki Boskiej	Kamienne
9.	Brzozów	Plac Grunwaldzki 4	Dawna Szkoła Powszechna Żeńska	ceglane
10.	Brzozów	Plac Grunwaldzki 5	Dawny budynek Starostwa Powiatowego	ceglane
11.	Brzozów	Kopernika 2	Willa	Ceglane
12.	Brzozów	Mickiewicza 6	Kamienica	Ceglane
13.	Brzozów	Mickiewicza 7	Kamienica	Ceglane
14.	Brzozów	Mickiewicza 8	D. Szkoła Ludowa Męska	Ceglane
15.	Brzozów	Mickiewicza 10	D. Budynek Magistratu (ob. Pocztą)	Ceglane
16.	Brzozów	Mickiewicza 22	Dom (ob. m. in. apteka)	Ceglane
17.	Brzozów	Mickiewicza 26	D. Gmach Towarzystwa Zaliczkowego (ob. Podkarpacki Bank Spółdzielczy)	Ceglane
18.	Brzozów	Mickiewicza 27	Kamienica	Ceglane
19.	Brzozów	Pańki 1	D. Powszechna Szkoła Męska	Ceglane
20.	Brzozów	Pańki 2	D. Państwowe Gimnazjum	Ceglane
21.	Brzozów	Rynek 1	Kamienica	Ceglane
22.	Brzozów	Rynek 3	Kamienica	Ceglane
23.	Brzozów	Rynek 4	Kamienica	Ceglane
24.	Brzozów	Rynek 5	Kamienica	Ceglane
25.	Brzozów	Rynek 6	Kamienica	Ceglane
26.	Brzozów	3 Maja 38	Kapliczka	Kamienne
27.	Brzozów	Armii Krajowej 4	Kamienica	ceglane
28.	Brzozów	Armii Krajowej 7	Dom	Ceglane
29.	Brzozów	Armii Krajowej 11	Dom	Ceglane
30.	Brzozów	Armii Krajowej 16	Dom	Ceglane
31.	Brzozów	Armii Krajowej 19	Dom	Ceglane
32.	Brzozów	Armii Krajowej 24	Dom	Ceglane
33.	Brzozów	Armii Krajowej 26	Dom	Ceglano – drewniane
34.	Brzozów	Armii Krajowej 28	Dom	Ceglane

35.	Brzozów	Kraszewskiego 4	Dom	Ceglane
36.	Brzozów	Moniuszki 16	Dom	Ceglane
37.	Brzozów	Pańki 5	Dom	Ceglane
38.	Brzozów	Pańki 7	Dom	Ceglane
39.	Brzozów	Pańki 9	Dom	Ceglane
40.	Brzozów	Pańki 11	Dom	Ceglane
41.	Brzozów	Sienkiewicza 1	Dom, ob. Miejska Biblioteka Publiczna	Ceglane
42.	Brzozów	3 Maja 2	Dom (kamienica)	Ceglane
43.	Brzozów	Tysiąclecia 41	Dom	Ceglano – Drewniane
44.	Brzozów	Tysiąclecia 43	Dom	Drewniane
45.	Brzozów	Dz. nr 1771/1 w pobliżu ul. Zdrojowej	Stary cmentarz żydowski	–
46.	Brzozów	Dz. nr 1771/1 w pobliżu ul. Zdrojowej	Cmentarz żydowski – miejsce egzekucji	–
47.	Górki	Przy kościele	Figura Matki Boskiej	Kamienne
48.	Górki		Cmentarz z I wojny światowej	Nie dotyczy
49.	Grabownica	Przy Zespole Szkół	Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
50.	Grabownica	435	Kapliczka	Kamienne
51.	Grabownica	przy drodze prowadzącej z do przysiółka Graby	Willa dyrektora kopalni narty	Drewniane
52.	Humniska	266	D. Szkoła (ob. Przedszkole)	Ceglane
53.	Humniska	848	ob. Przedszkole i Biblioteka	Drewniane
54.	Humniska	664	Dzwonnica	Ceglane
55.	Humniska	430	d. Organistówka	Ceglane
56.	Przysietnica	237	Kapliczka	Ceglane
57.	Przysietnica	Przy nr 285	Kapliczka	Ceglane
58.	Przysietnica	734	Kapliczka	Kamienne
59.	Przysietnica	Obok nr 685	Kapliczka	Kamienne
60.	Przysietnica	Obok d. Plebani	Kościelisko	Nie dotyczy
61.	Przysietnica		willa biskupów przemyskich	Drewniano-murowane
62.	Stara Wieś	Na terenie zespołu klasztornego	Figura Matki Boskiej	Kamienne
63.	Stara Wieś	Obok klasztoru OO Jezuitów	Figura matki Boskiej	Kamienne
64.	Stara Wieś	Przy klasztorze OO Jezuitów	Kapliczka odpustowa	Ceglane
65.	Stara Wieś	Przy drodze w kierunku Orzechówki	Kapliczka	Kamienne
66.	Stara Wieś	Przy nr 286	Kapliczka	Ceglane
67.	Stara Wieś	428	Kapliczka	Kamienne
68.	Stara Wieś	460	Figura Św. Józefa	Kamienne
69.	Stara Wieś	494	Kapliczka	Kamienne
70.	Stara Wieś	582	Kapliczka św. Jana Nepomucena	Ceglane

71.	Stara Wieś	Przy nr 740	Figura Matki Boskiej	Kamienne
72.	Stara Wieś	naprzeciw 763 (d. 71)	Kapliczka	Ceglane
73.	Stara Wieś	784	Kamienica	Ceglane
74.	Stara Wieś	obok zespołu oo. Jezuitów	Szkoła	Ceglane
75.	Stara Wieś		Kaplica w zespole willi ks. Jezuitów	
76.	Stara Wieś	Na cmentarzu rzym.-kat.	Kaplica grobowa jezuitów	Ceglane
77.	Turze Pole		Pomnik Grunwaldzki	Kamienne
78.	Zmiennica	W parku	Figura MB na kolumnie	Kamienne
79.	Zmiennica	Za parkiem	kapliczka św. Floriana	

XI.4.

Aneks nr 4 - Charakterystyka i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego gminy Brzozów

XI.4.1. Zarys historii miejscowości gminy Brzozów

Początki osadnictwa na terenie miasta i gminy Brzozów sięgają poł. XIV w. Przed połową XIV stulecia ten zasiedlony jedynie fragmentarycznie obszar stanowił część Rusi Halicko-Włodzimierskiej. Wielu badaczy podkreśla, że obszar ten niemal w całości pokryty był wcześniej puszcą i dopiero akcja kolonizacyjna zorganizowana przez Kazimierza Wielkiego po 1341 r. ten stan rzeczy zmieniła (ziemia sanocka przyłączona została do państwa polskiego w 1345 r.). Zachowany przywilej lokacyjny wsi Brzozowe z 1359 r. wydany przez Kazimierza Wielkiego, w którym król zezwalał Stefanowi, synowi Wojosła z Sobniowa na lokację nowej wsi w lesie zwanym Brzozowe nad Stobnicą, to jednocześnie pierwsza informacja poświadczająca kolonizację tych terenów. Była to lokacja na prawie niemieckim, na surowym korzeniu, z 20-letnią wolnością dla osadźców. Obszar wsi ustalono na 50 łanów frankońskich z sołectwem o powierzchni 3 łanów i uposażeniem kościoła wielkości 2 łanów. Sołtys-osadźca otrzymał prawo do wybudowania dwóch karczem, dwóch młynów o czterech kołach oraz do założenia dwóch stawów. W 1384 r. królowa węgierska Maria nadała tę wieś wraz z kilku innymi miejscowościami (m. in. pobliskim Bliznem i Domaradzem) biskupstwu przemyskiemu tworząc załączek późniejszego rozległego zespołu dóbr biskupich skupionych wokół Brzozowa. Lokowanej w 1359 r. wsi nie należy jednak utożsamiać z obecnym Brzozowem. Miasto zostało założone nieco później, już po nadaniu tego obszaru biskupstwu przemyskiemu, a powstało najprawdopodobniej na terenie „wykrojonym” z obszaru lokowanej w 1359 r. wsi. Data tej nowej lokacji nie jest znana. Musiało to jednak nastąpić tuż po wspomnianym nadaniu z 1384 r. ponieważ już w 1388 r. mowa jest o wójtostwie brzozowskim (Bresen). Pierwsza informacja, wymieniająca Brzozów jako miasteczko (oppidum) pochodzi z 1413 r. Miasto lokowane na obszarze 12 łanów frankońskich, przejęło nazwę dawnej wsi, a ta z kolei początkowo funkcjonowała jako przedmieście Brzozowa. Do ok. poł. XV w., tak miasto jak i starszą osadę określano

nazwą Brzozów, a następnie tę lokowaną w 1359 r. wieś zaczęto określać w piętnasto- i szesnastowiecznych dokumentach jako Stara Wieś (Starawyesz - 1460, Antiqua villa a Brzozow - 1565), choć jeszcze w 1515 r. Stara Wieś funkcjonowała w dokumentach jako przedmieście Brzozowa. W 1430 r. brzozowskie wójtostwo dziedziczne (2 łany pól uprawnych oraz część dochodów z czynszów i opłat sądowych) zostało wykupione przez biskupa przemyskiego Janusza za kwotę 800 grzywien. Biskupi przemyscy urządzili w Brzozowie swoją rezydencję i już w II ćw. XV w. istniał tu drewniany dwór. W 1488 r. miasto otrzymało od króla Kazimierza Jagiellończyka przywilej na jarmark doroczny w dniu 4 października, a w 1520 r. Zygmunt I Stary nadał miastu drugi jarmark, który miał się odbywać w dniu św. Barbary (4 grudnia). Na XV i XVI w. przypada okres intensywnego rozwoju miasta i w II poł. XVI w. Brzozów był jednym z największych ośrodków miejskich w ziemi sanockiej. Działo tu dobrze rozwinięte rzemiosło (w 1589 r. było 49 rzemieślników - m.in. garncarzy, jedwabników, kowali, kuśnierzy, piekarzy, rzeźników, szewców) i już w I ćw. XVI w. utworzono bractwo rzemieślnicze. W mieście funkcjonowała szkoła - początkowo parafialna a od XVI w. miejska. Tuż przed 1500 r. biskup Mikołaj Krajowski ufundował przytułek dla ubogich, wzniesiony wraz z drewnianym kościołem pw. św. Zofii w latach 1514-1528. Z 1552 r. pochodzi pierwsza wzmianka o przedmieściu zwanym Porkówka, identycznym niewątpliwie z dzisiejszą Borkówką. Rozwój miasta hamowały pożary i inne klęski elementarne m.in. pożar z ok. 1522 r. i dotkliwy pożar z 1594 r., kiedy to spłonęło 77 budynków w mieście, szpital dla ubogich wraz z kościołem pw. św. Zofii i dzwonnica kościoła parafialnego.

Powracając do początków osadnictwa na obszarze gminy Brzozów, udokumentowanego w źródłach pisanych i przypadającego na okres po roku 1345 należy stwierdzić, że proces osadniczy przebiegał na tym terenie stosunkowo szybko, a sieć osadnicza wytworzona w II poł. XIV i I ćw. XV w. nie uległa już w późniejszym czasie większym przeobrażeniom. Jedną z najstarszych wsi gminy, zasiedloną jeszcze przed poł. XIV w. (o czym świadczą zarejestrowane stanowiska archeologiczne) jest Grabownica Starzeńska. W źródłach pisanych wieś pojawia się już w datowanym na 1377 r. nadaniu przez ks. Władysława Opolczyka wsi Grabownicy Piotrowi, synowi Gruszki (Petro genero Gruschconsis). Nadanie to niektórzy badacze utożsamiają z lokacją, jednak treść dokumentu dość jednoznacznie wskazuje, że wieś w tym czasie istniała już, jak się wydaje, przynajmniej od ok. 20 lat. W dokumencie brak jest informacji nt. wolnizny, a wyliczone są jedynie powinności tak mieszkańców (poddanych) jak i nowego właściciela. Inną przesłanką wskazującą na nieco wcześniejszą metrykę wsi stanowi też sam opis nadania: „pola orne, łąki, pola, pastwiska, pasieki, stawy rybne, sadzawki, młyny” a także użycie zwrotu „z wszystkimi jej pożytkami [...] na mocy takiego posiadania, z jakim tę wieś myśmy posiadali dotychczas” co niewątpliwie nie wskazuje na zupełnie „świeżą” lokację wsi. Potwierdzeniem tego nadania był dokument wystawiony w 1408 r. przez króla Władysława Jagiełłę dziedzicowi Grabownicy Piotrowi (Pietraszowi) i jego szwagrowi Andrzejowi. Sukcesorzy Piotra dzierżyli Grabownicę przez cały XV i XVI w. początkowo gospodarując nią wspólnie, a następnie dzieląc na części (syn Piotra Mikołaj zwany Czeszykiem, jego synowie: Mikołaj i Wilhelm (Wilam), którzy dokonali podziału wsi - Mikołaj otrzymał część od strony Lalina, Wilam od strony Humnisk. Z poł. XV w. pochodzą pierwsze wzmianki o istnieniu dworu w Grabownicy (w części należącej do Wilama i jego spadkobierców), a pierwsza wzmianka o parafii grabownickiej (będąca zapisem dla plebana dokonany przez Piotra Pełkę) z 1476 r. W pocz. XVI w. część należąca do spadkobierców Mikołaja została podzielona między trzech braci: Mikołaja, Wilhelma i Zawiszę. W tym czasie w ich części Grabownicy

istniały trzy dwory: dwa wzniesione przez Mikołaja i Wilhelma oraz stary dwór z trzema sadzawkami będący własnością Zawiszy. Właścicielem drugiej części wsi był w latach 1483-1505 syn Wilama Paweł (zw. Pełką). Zarządzanie wsią przez 4 właścicieli prowadziło do licznych konfliktów czego wyrazem są liczne zapiski w aktach sanockich. W 1530. Grabownica posiadała trzech właścicieli – Andrzeja (3,5 łana pola, młyn i karczma), Stanisława (2,1/4 łana) i Piotra (1 łan). W latach 1538-1548 wymienieni są jako właściciele tylko Andrzej i Stanisław.

Nie do końca wyjaśniona jest kwestia lokacji Górek, które być może również były osadą znacznie starszą, powstałą jeszcze w czasach ruskich: Miejscowość ta z pewnością istniała przed 1376 r. i była urządzona wg prawa polskiego. W 1376 r. Władysław Opolczyk pozwolił Stanisławowi Toce założyć wieś Górki nad potokami „Schowa i Lubachowa” na 60 łanach frankońskich przenosząc je z prawa polskiego na magdeburskie, nadając mu sołectwo obejmujące 4 łany i rzemieślników, pozwalając wybudować młyny i przeznaczając na pastwisko jeden łan. Sołtys winien służyć w wyprawie z kopią i łucznikiem na dobrych koniach. Z kolei z danych zebranych przez A. Fastnacha wynika, że tenże Władysław nadał Górki w lenno Benkowi z Żabokruk herbu Hołobok, staroście sanockiemu, który występuje jako świadek w ww. przywileju lokacyjnym z 1376 r. W 1387 r. król Wł. Jagiełło zatwierdza Benkowi to nadanie i przenosi je z prawa lennego na dziedziczne. A. Fastnacht uznał, że ze względu na występującą w dokumentach nazwę jednego z wymienionych potoków „Lubachowa”, nadanie to nie dotyczyło wsi Górki tylko Lubatowej położonej nad potokiem Lubatową (Lubatówką). Problem pojawia się jednak w związku z faktem sprzedaży przez Zyndrama z Maszkowic wsi Lubatowej w 1408 r. biskupstwu przemyskiemu, podczas gdy w 1409 r. właścicielem wsi Górki jest nadal Benko z Żabokruk, który w tymże roku uposaża kościół parafialny w Humniskach i przyłącza do niego wieś Górki (nie może być raczej wątpliwości, że chodzi tu o pobliskie Górki brzozowskie). Pozostaje jedynie kwestia identyfikacji owych dwóch potoków „Schowa i Lubachowa”. Zauważmy jednak, że Górki, w przeciwieństwie do Lubatowej, położone są de facto nad dwoma potokami - jednym wpadającym do Zmienniczki nazywanym dawniej Sczyrkowy, drugim wpadającym do Stobnicy, który nazywany jest Leluta. Pytanie jedynie czy w XIV w. potoki te nazywano „Schowa” i „Lubachowa”? W 1424 r. jako właściciel wsi występuje nieznany bliżej Zygmunt z Górek (być może syn Ścibora z Oględowa), w latach 1424-25 wdowa po nim Anna i brat Jan, a w latach 1436-1437 Mikołaj Górecki, który sprzedał sołectwo Jerzemu Matiaszewiczowi Humnickiemu. W rękach Humnickich dobra te znajdowały się jeszcze w 1589 r. W 1443 r. odnotowano we wsi istnienie dworu z rolami, karczmą i młynem. Pisząc o Górkach należy jeszcze wspomnieć o związanej z nią Woli Góreckiej, która w źródłach XV i XVI-wiecznych występowała pod różnymi nazwami (Goreczska Wola, Goreczka Wolia - 1461, Sczyrkowa Vola - 1478, Szwyerkowa Volya - 1508, Szczyrzyczkowa - 1515, Gerzykowa Wolia - 1589) jako odrębna miejscowość. W 1461 r. była własnością Jakuba z Woli Góreckiej a od 1464 Humnickich.

Kolejną miejscowością, której datę powstania można w przybliżeniu określić na k. XIV w. to Przysietnica. Dokładnej daty lokacji miejscowości wprowadzić nie znamy, ale zachowało się odnowienie przywileju lokacyjnego pochodzące z 1440 r. wydane dla szlachetnego Jana Hłaska (Hlassko) z Jarosławic, sołtysa w Przysietnicy. Dokument ten był wzorowany na pierwszym przywileju. Dzięki temu wiadomo, że zgodę na lokację wsi na prawie magdeburskim wydał bp przemyski Maciej, którego początek urzędowania przypada na rok 1392 i datę tę należy traktować jako terminus post quem lokacji wsi. Lokatorem wsi i karczownikiem był niejaki Szczepan (Stephan). Wieś powstała w dobrach biskupich na 60 łanach, na karczunku leśnym, z czego

4 łany otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla kościoła a jeden na wygon dla bydła. Sołtys mógł wznieść młyn, karczmę i założyć stawy rybne a także osadzić czterech rzemieślników: rzeźnika, szewca, krawca i kowala. Pierwsza pewna informacja o wsi (Przesiecnica) pochodzi z 1413 r., kiedy to ww. biskup przemyski Maciej nadał ją w dożywocie bohaterowi spod Grunwaldu, miecznikowi krakowskiemu Zyndramowi z Maszkowic, panu na Humniskach w zamian za obronę przed napadami beskidników „wszystkich wsi i posiadłości należących do biskupstwa przemyskiego” (zapewne klucza brzozowskiego). Po rychłej śmierci miecznika (1414 r.) dobra te ponownie wróciły do klucza brzozowskiego. Jak można wywnioskować z treści tego wystawionego w 1440 r. dokumentu w tym czasie istniał już we wsi kościół (1440 r.), choć pierwsza wzmianka o miejscowej parafii p.w. św. Marcina pochodzi dopiero z 1506 r. Wsie klucza brzozowskiego, do którego oprócz Przysietnicy należała także Stara Wieś były zarządzane przez administratorów i pozostały własnością biskupstwa przemyskiego aż do końca I poł. XX w.

Data lokacji (nawet przybliżonej) pozostałych wsi gminy Brzozów (Humniska, Turze Pole i Zmiennica) nie jest znana. Wydaje się, że wsią równie starą jak Brzozów -Stara Wieś czy Grabownica są Humniska, o których pierwsza znana wzmianka pochodzi dopiero z 1404 r. Zanotowane w tym właśnie roku zapiski w aktach sądowych (acta succamerarii sanocensis), dotyczyły rozstrzygnięcia przez ówczesnego starostę sanockiego Ścibora z Oględowa sporu granicznego między wsiami Srogów i Grabownica. Związane z tym przeprowadzenie i opisanie granic między wymienionymi wsiami przynosi nam informację o istnieniu w tym czasie wsi Humniska. Ze wzmianki o sołtysie Mikołaju (1429 r.) możemy wnosić, że wieś lokowano na prawie niemieckim. W 1409 r. wspomniany wcześniej Mikołaj Beńko z Żabokruk, właściciel Humnisk i Górek, funduje i uposaża kościół pw. św. Stanisława w Humniskach, dodając wspomnianemu kościołowi jeden łan w Humniskach, „miejsce przy stawie położone poniżej cmentarza i Skotnicę, która pospolicie Wygon się nazywa”, przyłączając do parafii wieś Górki, i nakazując daniny mszalne mieszkańcom obu wsi.

W 1413 r. jako „pan na Humniskach” występuje już w źródłach Zyndram z Maszkowic, a w 1431 r. Matiasz Czarny ze Zboisk herbu Gozdawa (protoplasta rodów Balów, Humnickich i Bireckich), przy czym trudno obecnie ustalić w jakich okolicznościach te zmiany właścicieli nastąpiły. W latach 1436-1473 właścicielem Humnisk był syn Matiasza Czarnego, Jerzy Matiasze(o)wicz Humnicki, późniejszy podkomorzy przemyski i kasztelan sanocki. W 1436 r. wykupił on sołectwo Humnisk od ówczesnego sołtysa Mikołaja a w roku następnym powiększył swe dobra poprzez kupno wsi Górki od (tegoż?) Mikołaja z Kozłowic za 600 grzywien. Po śmierci Jerzego dobra po nim odziedziczyli jego trzej synowie ks. Jan, Jakub i Rafał. Początkowo trzymali dobra wspólnie jako bracia niedzielni (fratres indivisi), a w 1485 r. dokonali podziału dóbr, na mocy którego właścicielem Humnisk został najmłodszy brat Rafał (zm. w 1511 r.), natomiast Górki odziedziczył Jakub. Tenże Jakub wziął udział w wyprawie mołdawskiej króla Olbrachta w 1497 r., podczas której zaginął. Górki przez krótki okres dzierżyła żona Jakuba - Anna - zm. w 1502 r., a cały rozległy majątek Jakuba Humnickiego (m. in. Birczę) odziedziczyli synowie Jan (zm. przed 1505 r.) i Maciej z Birczy. W posiadaniu Macieja Bireckiego Górki znajdowały się do jego śmierci w 1543 r. W roku 1533 właścicielami Humnisk byli Stanisław, Jan i Jerzy Humniccy, bracia rodzeni niedzielni.

Stosunkowo późno w materiałach źródłowych pojawiają się miejscowości Turze Pole i Zmiennica przez długi okres powiązane z rodem Jasieńskich. Najstarsza znana wzmianka o pierwszej z wymienionych wsi pochodzi dopiero z 1420 r. choć

niewykluczone, że wieś istniała jeszcze w czasach ruskich. Występuje w niej Piotr - sołtys z Turzego Pola (Tursepole). Pierwsza wzmianka o Zmiennicy (Smynycza), zapisana w aktach ziemskich sanockich pod datą 1432, również dotyczy sołectwa, a ściślej transakcji związanych z jego sprzedażą Pawłowi (Paszce) Jasieńskiemu przez Janusza Glasira. Informacja o istnieniu sołectw pozwala na stwierdzenie, że obie wsie rządziły się już w tym czasie prawem niemieckim. Turze Pole musiało być już podzielone w 1424 r. ponieważ w tymże roku Mikołaj (Gruszka) z Jasionowa odstąpił swojemu synowi Janowi część, jaką posiadał w tej miejscowości. Inną część dzierżył prawdopodobnie Szczepan Jasieński a jeszcze inną trzymali we wspólnocie majątkowej dwaj bracia Jana - Paweł i Dobiesław. Jak pisał P. Dąbkowski dobra te miały „wielu właścicieli poszczególnych działów, w przeważnej jednak części należały do Jasieniowskich”. Dobiesław w 1437 r. sprzedał swoją część szwagrowi, Jerzemu Czeszykowi z Bukowa, co zakwestionował starszy brat Dobiesława Paweł Jasieński, gdyż ich wspólny majątek nie został jeszcze podzielony. Do transakcji tej jednak doszło w 1438 r., a już rok później Jerzy z Bukowa odsprzedał kupioną od Dobiesława część Turzego Pola, Zmiennicy i Jasionowa temuż Pawłowi (zm. przed 1442 r.). W tymże 1438 r. Paweł z Jasionowa sprzedał Mikołajowi, wymienionemu wyżej byłemu sołtysowi Humnisk, swoją część dziedziczną w Zmiennicy wraz z sołectwem za 160 grzywien. W następnych latach dobra w Turzym Polu i Zmiennicy trzymali w części potomkowie Jana a w części potomkowie Pawła oraz inni właściciele, jak Mikołaj - sołtys w Zmiennicy, który w 1458 r. sprzedał część swych dóbr i sołectwo w Zmiennicy Mikołajowi Radwanowi. Tenże w 1467 r. zastawia swą część wsi z sołectwem z wyjątkiem dworu i ról dworskich Jerzemu (zap. Bukowskiemu). W latach 1453-97 jako dziedzic z Turzego Pola, Jasionowa i Zmiennicy występuje Stanisław Turopolski. Inną część wymienionych wsi trzymał jego brat Jan, który w 1471 r. sprzedał ją Jerzemu z Bukowa. W 1480 r. w Zmiennicy istnieje młyn, karczma i dwór. W 1532 r. właścicielami Zmiennicy byli Jerzy, Jan i Wojciech Bukowscy a właścicielem Turzego Pola w 1536 r. nie wymieniony z imienia Turopolski. W 1589 r. właścicielami obu wsi były rodziny Sienieńskich i Niedźwiedzkich.

Posiadane dane dla II poł. XVI, XVII i XVIII w. nie pozwalają w większości przypadków prześledzić historii poszczególnych miejscowości. Brzozów, Przysietnica i Stara Wieś stanowiły ciągle własność biskupią wchodząc w skład klucza brzozowskiego. W ostatniej dekadzie XVI w. bp Goślicki przy istniejącym brzozowskim dworze biskupim wniósł kaplicę, a bp Grochowski - po napadzie tatarskim z 1624 r. zabezpieczył dwór jak i miasto przed napadami obwarowując je wałami i fosami, przy dworze założył park i wystawił trzy bramy. W 1631 r. bp Nowodworski podniósł kościół brzozowski do godności prepozytury a przy kościele ustanowił kolegium mansjonarzy.

Pod koniec XVI w. i w 1 ćw. XVII w. właścicielem większej części Grabownicy był Jerzy Pełka, fundator w roku 1593 nowego kościoła i plebanii i być może funkcjonującej od 1597 r. szkoły parafialnej, a następnie jego córka Jadwiga zamężna za Hieronima Nagórskiego. Następnie dobra te przejęła ich najstarsza córka Katarzyna, która poślubiła Jacka Krasowskiego, który występuje jako właściciel wsi ok. 1640 r. Drugą część wsi (dwór dolny) trzymał Mikołaj Pełka, syn Andrzeja (wymienianego jako właściciel części wsi w latach 1538-1548) a następnie Salomea, prawnuczka(?) Mikołaja, młodsza córka Jadwigi i Hieronima Nagórskiego, z którą wiąże się krwawa historia opisana barwnie przez W. Łozińskiego. W 1645 r. Salomea poślubiła Jana Fredrę, pozostawiając liczne potomstwo. Pod k. XVII w. Grabownica była w posiadaniu czterech rodzin – Górskich, Mokrzyckich, Rózewskich i Fredrów. Z kolei wg wykazu pogłównego z 1676 r. we wsi znajdowały się dwa dworki należące do Jana i Anny Kozłowskich oraz Stanisława Piaseckiego. Droga ożenku (1745 r.) z

Konstancją Górską, córką Piotra, grabownicki dwór dolny przeszedł na własność Antoniego Starzeńskiego, a po jego bezpotomnej śmierci – na własność jego brata – Piotra, który ok. 1760 r. kupił pozostałą część Grabownicy. Po nim odziedziczył wieś syn Ksawery, żonaty od 1799 r. z Katarzyną Jaworską.

Pozostałe miejscowości w 1589 r. - Humniska, Górki i Wola Górecka znajdowały się ciągle w rękach Humnickich, a Turze Pole i Zmiennica, jak już podano wcześniej, stanowiły własność Sienieńskich i Niedźwiedzkich. Z kolei wg spisów podatkowych z 1640 i 1655 r. Humniska należały już do Stanisława Mikołaja Kozłowskiego herbu Poraj, cześnika sanockiego, zmarłego w 1658 r., a w 1674 r. do Stefana Łaszczyńskiego. Turze Pole podzielone było pomiędzy Piotrem Chrzastowskim, synem Marcina (ale w 1656, wg. komentarzy do rejestru z tegoż roku, pomiędzy synów Marcina: Piotra, Przecława, Jana, Andrzeja i Cyryla) a Michałem Zebrzydowskim, późniejszym wojewodą krakowskim. Zmiennica znajdowała się w posiadaniu wszystkich wymienionych wyżej synów Marcina Chrzastowskiego tak w 1640 jak i 1656 r. Należy tu jeszcze zauważyć, że rejestr podymnego z 1674 r. jako posesorów Zmiennicy i Turzego Pola wymienił tylko Chrzastowskich. Brak natomiast danych odnośnie właścicieli sąsiednich Górek i Woli Góreckiej (Szcirkowej Woli).

Wiek XVII to okres wielu dotkliwych klęsk elementarnych jak i niszczących napadów tatarskich, siedmiogrodzkich i przemarszy wojsk. W 1624 r. Tatarzy zniszczyli dwór w Humniskach, a także wzniesiony pod koniec XVI w. kościół, plebanię, organistówkę i szkołę w Grabownicy (nowy kościół wzniesiony został już w 1631 r.). Z kolei wojska Rakoczego w 1657 r. zrabowały i spaliły Brzozów - spłonął m. in. kościół parafialny i kościółek szpitalny św. Zofii, zniszczeniu uległy wszystkie dokumenty miejskie. Dopelnieniem tych wydarzeń było złupienie miasta przez wojska koronne w 1663 r. Szczególnie dotkliwy był jednak napad tatarski z 1672 r., który spowodował ogromne straty materialne na obszarze całego województwa ruskiego. Po tym napadzie w Starej Wsi odnotowano jedynie 12 domów, w Przysietnicy 6, a w Grabownicy i Humniskach jedynie dwa domostwa, z których opłacano podatek. Należy jeszcze wspomnieć o pożarach jakie dotknęły Brzozów w latach 1681, 1691 i 1693.

W końcu XVII i I poł. XVIII w. w dobrach biskupich nastąpiło duże ożywienie budowlane. W 1676 r. rozpoczęto budowę nowego, murowanego kościoła parafialnego w Brzozowie, prawdopodobnie wg. projektu Jakuba Solariego, z fundacji bpa Samowskiego i miejscowego proboszcza ks. Misiałowicza, który konsekrowano pw. Przemienienia Pańskiego w 1688 r. Obok kościoła w I ćw. XVIII w. wzniesiono dzwonnice, a po 1742 r. duży budynek Klasztoru Księża Misjonarzy i Seminarium Duchownego. Ważnym wydarzeniem w dziejach miasta było powstanie w 1724 r. kapituły kolegiackiej. W 1698 r. wzniesiono w Starej Wsi nowy drewniany kościół z fundacji prepozytów brzozowskich ks. Misiałowicza i ks. Doleckiego, a już w 1728 r. biskup przemyski Aleksander Fredro wraz z prepozytem brzozowskim ks. Franciszkiem Goźlińskim ufundowali w Starej Wsi kościół i klasztor pw. Narodzenia Najświętszej Marii Panny, jeszcze w tym samym roku sprowadzając do niego oo. Paulinów z Jasnej Góry. Konsekracja kościoła nastąpiła w 1760 r.

Zarządzona przez bpa Sierakowskiego szczegółowa lustracja klucza brzozowskiego przeprowadzona w 1748 r. pokazywała stan gospodarczy posiadłości biskupiej w poł. XVIII w. i stanowiła znakomity materiał w badaniach dziejów gospodarczych regionu (lustracja zawierała m. in. przepisane starsze dokumenty, szczegółowy opis granic, opis zabudowań folwarcznych i włościańskich). Zagadnieniem tym zajął się wybitny specjalista w dziedzinie historii gospodarczej Polski Jan Rutkowski. Na potrzeby niniejszej syntezy dodajmy jedynie,

że w Przysietnicy istniał w tym czasie folwark biskupi złożony z drewnianych budynków rządówki, gumna złożonego z trzech stodół, brogu oraz obór oraz stawów rybnych a po obu stronach drogi wjazdowej na teren folwarku. Zespół ten znajdował się w części wsi określonej na mapie z poł. XIX w. jako Baniska. Lustracja wykazała duże rozdrobnienie przysietnickich gospodarstw. W tym czasie znajdowało się tu 110, a w Starej Wsi 107 gospodarstw. W samym Brzozowie mieszkało ok. 700 osób (mężczyzn, kobiet i dzieci), władze miejskie składały się z burmistrza, 3 rajców, wójta i 6 ławników wybieranych corocznie. W poł. XVIII w. było w Brzozowie siedem cechów rzemieślniczych: krawiecki, kuśnierski, szewski, piekarski, tkacki, rzeźnicki i tzw. wielki, obejmujący rzemiosła słabiej rozwinięte i stąd nie mogące utworzyć samodzielnych cechów (m.in. kotlarzy, rymarzy, stolarzy, garncarzy, kowali). Miasto mogło odbywać 12 jarmarków w roku, a oprócz tego w każdy czwartek odbywał się targ. Dwór pobierał targowe, przy czym mieszczenie brzozowscy byli od niego zwolnieni. W mieście istniało 73 domy mieszczan (33 uboższych, 40 zamożniejszych), 14 zajazdów, 18 tzw. folwarczków tj. gospodarstw rolnych, 11 domów z kramnicami, kuźnia i piekarnia.

Duży wpływ na upadek znaczenia Brzozowa miał pierwszy rozbiór Rzeczypospolitej, w wyniku którego cały region brzozowski znalazł się pod zaborem austriackim. Wkrótce też nastąpiły zmiany w podziale administracyjnym zagarniętych terenów. Zniesiono województwa, urzędy wojewodów i kasztelanów. Kraj podzielono początkowo na cyrkuły, a następnie na powiaty. Brzozów i okoliczne wsie znalazły się w granicach cyrkułu samborskiego, po 1782 r. w granicach cyrkułu leskiego, a od 1786 r. cyrkułu i następnie powiatu sanockiego. W szybkim czasie, decyzjami władz austriackich, nastąpiły kasaty zakonów Księży Misjonarzy św. Wincentego a Paolo i oo. Paulinów, zniesienie kolegiaty i kapituły kolegiackiej, a także seminarium duchownego, które w życiu miasta i okolicy zaczynały odgrywać znaczącą rolę. Od tego czasu zaczął się również powolny upadek coraz rzadziej odwiedzanej przez biskupów ich rezydencji w Brzozowie. Kościół, klasztor i folwark popauliński w Starej Wsi przeszedł na własność Funduszu Religijnego i dopiero w 1821 r., dzięki staraniom bpa Gołaszewskiego, klasztor starowiejski został przekazany jezuitom.

W 1852 r. została erygowana nowa parafia w Starej Wsi obsługiwana przez jezuitów, a w 1874 r. założony został w tej miejscowości klasztor sióstr Służebniczek Niepokalanego Poczęcia NMP. Działające przy parafiach szkoły zostały przekształcone w I poł. XIX w. w szkoły trywialne. W Przysietnicy, w dobrach biskupich, na obszarze zwanym Baniskami wzniesiony został w pocz. XX w. obszerny budynek przeznaczony na letnią rezydencję biskupów.

W skorowidzach galicyjskich jako właściciele majątku dworskiego w Grabownicy występują do roku 1850 Aniela z Ostaszewskich i Józef Gniewosz, a od 1852 r. (wg. innych danych od 1845 r.) Teofil Wojciech Ostaszewski (brat Anieli Gniewosz) – działacz społeczny i gospodarczy, popularyzator oświaty rolniczej i czytelnictwa wśród chłopów, jeden z organizatorów nieudanego powstania w 1846 r. (podczas rabacji chłopskiej w 1846 r. pałac w Grabownicy mocno ucierpiał), marszałek Rady Powiatowej w Brzozowie w latach 1879-84. Na obszarze dworskim w Grabownicy działał browar, a kolejny właściciel dworu, Kazimierz Ostaszewski, syn Teofila, wielki pasjonat koni, założył tu firmę o nazwie „Pierwszy Instytut Sportowy »Grabownica«”, zajmujący się hodowlą koni, wytwórną różnych typów powozów, wyrobów rymarsko-siodlarskich i urządzeń stajennych dla koni. W 1892 r. Kazimierz sprzedał dobra bratu Adamowi, następnie właścicielem majątku został Izaak Langsam, a od 1894 r. Paweł Tyszkowski (zm. 1920), który w 1912 r. podarował swoje dobra Akademii Umiejętności w Krakowie.

Właścicielami Górek w I poł. XIX w. byli Giebułtowscy - do ok. 1833 Ignacy, a w 1838 r. Teresa. Następnie od ok. poł. XIX w. dobra te były w posiadaniu Aurelii z Giebułtowskich zamężnej z Antonim Morelowskim. W 1858 r. jako właściciele dóbr tabularnych Górek występują Aleksander Niedźwiecki i jego żona Sylwia z Giebułtowskich, ale w 1868 r. obok Aleksandra i Sylwii pojawia się jeszcze jako współwłaściciel Antoni Morelowski. W rękach Niedźwieckich (Władysława) Górki znajdowały się jeszcze w 1918 r.

W I poł XIX wieku Humniska należały do Franciszka Ksawerego Starzeńskiego (w skorowidzu z 1833 r. - spadkobierców Starzyńskiego), zm. w 1828 r. W 1838 r. jako właściciel dóbr występuje Franz Rabath, a w 1850 r. Julia Motyczyńska. Od ok. 1852 r. dobra te dzierżyła Łucja Cybulska, która jako właścicielka występuje jeszcze w 1905 r. W 1918 r. majątek ten znajdował się w rękach Herscha Fischlera i Spółki, od której nabyli go prawdopodobnie antenaci obecnych właścicieli dworu.

Podobnie jak Humniska, właścicielem dóbr w Turzym Polu w I poł XIX wieku był Franciszek Ksawery Starzeński (w Skorowidzu z 1833 r. - spadkobiercy Starzyńskiego). Po jego śmierci majątek został sprzedany (przed 1838 r.) Józefowi Leszczyńskiemu. W rodzinie Leszczyńskich majątek pozostawał aż do pocz. I. 90. XIX w., po czym dobra te zakupił w 1891 roku Adam Ostaszewski ze Wzdowa, syn Teofila Wojciecha. Do spadkobierców Adama (zm. w 1934) i Marii z Chłapowskich (zm. w 1941 r.) Ostaszewskich majątek dworski w Turzym Polu należał prawdopodobnie do końca II wojny światowej, po czym w wyniku „reformy rolnej” przeszedł na własność Skarbu Państwa.

Zmiennica, związana niegdyś własnościowo z Turzym Polem, przez cały XIX w. należała do rodziny Zarębów/Zarembów (Jana, Franciszka, Marii i Wiktorii), a w latach 1905-1918 do Kazimierzy Kozłowskiej. Istniejący tu dwór został spalony podczas I wojny światowej. Do dzisiaj zachował się park wraz z systemem stawów oraz spichlerz z dawnego zespołu folwarcznego.

Ważnym wydarzeniem dla całego obszaru Galicji było uzyskanie w 1867 autonomii, ideę której wyrażało sformułowanie „wolna gmina w wolnym państwie”. Przyznanie gminom szerokich uprawnień, co pozwalało na podejmowanie działań zgodnych z interesem lokalnej społeczności niewątpliwie przyczyniło się do ożywiania nie tylko gospodarczego, ale również społeczno-kulturalnego na obszarze Galicji. Zaczęło powstawać szereg instytucji i organizacji – szkoły trywialne, towarzystwa zaliczkowe, kółka rolnicze, o niezwykle szerokim zakresie działalności, które m.in. zajmowały się podnoszeniem kultury rolnej wśród chłopów, straże ogniowe, towarzystwa gimnastyczne, biblioteki, czytelnie, teatry ludowe itp. Od 1859 r. Brzozów stał się siedzibą nowo utworzonego powiatu brzozowskiego. W 1887 r. w Brzozowie działało bardzo aktywnie 313 warsztatów rzemieślniczych zgrupowanych w 15 rzemiosłach. W 1868 r. utworzono tu czteroklasową szkołę trywialną męską, a w latach 70-tych XIX w. także dwuklasową szkołę żeńską. W kolejnych latach powstały w mieście: Ochotnicza Straż Ogniowa (1874), spółdzielnia oszczędnościowo-pożyczkowa Towarzystwo Zaliczkowe (1888) i Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (1893) a w 1909 r. utworzono gimnazjum. Działało tu również stowarzyszenie mieszczan „Gwiazda”. W 1862 r. ustanowiono w Grabownicy stację poboru myta, działała poczta, a od 1888 r. Straż Pożarna. W 1890 r. czynne tu były cegielnia, gorzelnia, browar i młyn. Kółko Rolnicze działało w Grabownicy już w 1904 r., a od 1908 r. funkcjonowała spółka oszczędnościowo-pożyczkowa. W tym samym roku wybudowano dużą murowaną szkołę, a w 1913 r. rozpoczęto budowę nowego kościoła parafialnego, którą zakończono w 1926 r. Z kolei w Przysietnicy w 1888 r. funkcjonowała szkoła, od 1908 r. kasa pożyczkowa Stefczyka, a od 1919 r. Kółko

Rolnicze. W tym czasie liczba mieszkańców Przysietnicy wynosiła 1810 osób, które zajmowały 353 domostwa. W 1890 r. funkcjonowały tu dwie karczmy. W Górkach, Humniskach, Starej Wsi i Zmiennicy działały szkoły jednoklasowe. Szkołę w Starej Wsi, usytuowaną tuż przy zespole kościelno-klasztornym wzniesiono w 1911 r. W Turzym Polu w pocz. XX w. działało Kółko Rolnicze, a w 1907 r. zorganizowano Ochotniczą Straż Pożarną.

Dużą rolę w rozwoju miejscowości regionu brzozowskiego odegrał przemysł naftowy dając okolicznej ludności możliwość pracy zarobkowej poza rolnictwem, co niewątpliwie miało wpływ na wzrost zamożności mieszkańców podbrzozowskich wsi. Początki eksploatacji ropy naftowej na omawianym terenie przypadają na koniec XIX w. Pierwsze kopane szyby naftowe pojawiły się ok. 1880 r. na obszarze Zmiennicy. Kolejne szyby powstały w Grabownicy, Humniskach, Turzym Polu oraz Starej Wsi zmieniając na wiele lat krajobraz tych miejscowości.

Ten stosunkowo pomyślny okres w dziejach miasta i okolicznych wsi przerwała pierwsza wojna światowa. Walki jakie toczyły się w okolicach Brzozowa podczas tej wojny najbardziej dotknęły mieszkańców Przysietnicy. W wyniku ostrzału artyleryjskiego spłonęło ok. 70 budynków, nie obyło się również bez ofiar w ludziach. Znacznie więcej szczęścia mieli mieszkańcy Grabownicy, która pomimo, że również znalazła się pod ostrzałem artyleryjskim, nie poniosła większych strat materialnych.

Początkowe lata po odzyskaniu niepodległości to w brzozowskim opisywany w wielu publikacjach okres stagnacji gospodarczej. Regionowi doskwierał brak połączenia kolejowego, którego pomimo starań i zabiegów nigdy nie zrealizowano, w mieście w zasadzie nie istniał przemysł, a okoliczne rolnictwo było mocno rozdrobnione. Rzemiosło i handel chyliły się ku upadkowi - jeszcze w 1887 r. było w mieście 313 warsztatów rzemieślniczych, podczas gdy w 1939 pozostało ich już tylko 76. Szansą dla miasta było uwzględnienie go w planach rozwojowych Centralnego Okręgu Przemysłowego, łącznie z budową wyczekiwanego połączenia kolejowego, jednak plany te przerwała II wojna światowa. Nieco lepiej sytuacja wyglądała w miejscowościach, gdzie rozwinął się przemysł naftowy. Najprężniejszą miejscowością w regionie była Grabownica Starzeńska. Wzrost znaczenia tej miejscowości zaowocował powołaniem w 1934 r. zbiorowej gminy wiejskiej Grabownica, w skład której weszły też miejscowości Górki, Grabownica Starzeńska, Grabówka, Humniska, Niebocko i Turze Pole. W 1930 r. w Humniskach urządzono dom sióstr służebniczek starowiejskich, w Przysietnicy w 1928 r. ukończono budowę nowego kościoła parafialnego, w 1938 r. remizy strażackiej. W tym samym roku w Górkach wzniesiono drewniany kościół filialny, a w Grabownicy rozpoczęto budowę nowego budynku szkolnego.

W Brzozowie, pomimo regresu gospodarczego, zrealizowano kilka znaczących inwestycji. Oddano do użytku elektrownię, wzniesiono budynek Państwowego Gimnazjum i Liceum (1931 r.), budynek bursy, ośrodek zdrowia, bibliotekę Towarzystwa Szkoły Ludowej a także, w dobrach biskupich, kompleks uzdrowiskowy. Budowa uzdrowiska związana była z odkryciem jakiego dokonano jeszcze w pocz. XX w. podczas poszukiwań ropy naftowej w lesie brzozowskim, ok. 3 km od miasta, na terenach należących do biskupstwa. W wywierconym wówczas otworze o głębokości 300 m natrafiono - zamiast ropy - na niezwykle obfite źródła mineralne - solanki jodowo-bromowej o dużych właściwościach leczniczych. W II poł. lat 20. XX w. ówczesny biskup przemyski, Anatol Nowak podjął decyzję o budowie w tym miejscu zakładu leczniczego. W latach 1925-27 oczyszczono studnię i zaopatrzono ją w pompę a następnie wzniesiono szereg obiektów obsługujących uzdrowisko: drewniany piętrowy dom zdrojowy z kaplicą pw. św. Stanisława Kostki,

drewnianą willę nazwaną od imienia fundatora „Anatolówką”, a także łazienki, dwa baseny, kort tenisowy, budynki gospodarcze itp. Zakład leczniczy, który w zamysłach miał służyć kapłanom diecezji, nabrał charakteru ogólnodostępnego uzdrowiska mogącego jednorazowo pomieścić 150 osób, które specjalizowało się w leczeniu reumatyzmu, krzywicy, miażdżycy i niewydolności nerek (jak napisano w przewodniku z 1964 r. „w Brzozowie leczono choroby kobiece, gościec stawowy, nerwobóle, schorzenia pourazowe, krzywicę, miażdżycę, ischias, blednicę, neurastenię i różnego rodzaju nieżyty”). Uzdrowisko przetrwało II wojnę światową, będąc świadkiem mord dokonanego przez Niemców w 1942 r. na 1400 Żydach brzozowskich i uległo zniszczeniu tuż po wojnie - pożar strawił willę „Anatolówkę”, a budynek zdrojowy oraz inne zabudowania i urządzenia zostały zdewastowane i uległy zniszczeniu.

Okres okupacji hitlerowskiej zaznaczył się w regionie licznymi wywózkami na przymusowe roboty do Niemiec, kontrybucjami, rekwizycjami inwentarza, aresztowaniami, egzekucjami, eksterminacją głównie ludności żydowskiej i cygańskiej, ale również polskiej. W 1941 r. utworzony został nowy powiat krośnieński, w którego granicach znalazły się miejscowości gminy Brzozów. Przecistawiając się wyniszczającej polityce niemieckiej Polacy organizowali ruch oporu, prowadząc działania dywersyjne, sabotażowe (np. w Grabownicy) i kolportując prasę podziemną. Pod koniec lipca 1944 r. teren ten zajęły wojska sowieckie, docierając dnia 3 sierpnia do samego Brzozowa i rozpoczynając okres nowej okupacji, naznaczonej aresztowaniami kończącymi się niejednokrotnie wyrokami śmierci czy zsyłkami do łagrów.

XI.4.2. Krajobraz kulturowy

W rozumieniu ustawy z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami „krajobraz kulturowy to przestrzeń, historycznie ukształtowana w wyniku działalności człowieka, zawierająca wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze”. Ta definicja krajobrazu kulturowego może prowadzić do szeregu nieporozumień, ponieważ dzisiaj niemal każdy krajobraz jest w jakimś stopniu przetworzony przez człowieka, a zatem ma charakter kulturowy. O zabytkowym krajobrazie kulturowym mówimy wówczas, gdy na pewnym obszarze zachowała się jedna z historycznych postaci środowiska naturalnego, dopełniona zabudową, dziełami inżynierskimi, czy też innymi elementami właściwymi dla danego typu gospodarki i dla epoki. W zasadzie krajobraz taki nigdy nie jest jednorodny, bowiem konstytuują go elementy nawarstwiające się przez wieki. Jeśli w otaczającym nas krajobrazie nie jesteśmy w stanie dostrzec takich elementów historycznych lub historycznie nawarstwiających się, możemy wówczas mówić o krajobrazie kulturowym zdegradowanym. Punktami węzłowymi krajobrazu kulturowego są osady miejskie i wiejskie, w których działalność człowieka wyraża się najdobitniej. Na terenie woj. podkarpackiego osady takie powstawały najczęściej w wyniku działalności planistycznej uwzględniającej zastane elementy ukształtowania terenu, sieci wodnej itp. i rozwijały dalej w oparciu o to pierwotne rozplanowanie. Analiza map historycznych i współczesnych w konfrontacji z wizjami terenowymi pozwala w większości przypadków na stwierdzenie, że na terenie gminy Brzozów osadnictwo kształtowało się w podobny sposób. Osadnictwo to posuwało się wzdłuż większych dolin rzecznych, zajmując nowe, najdogodniejsze dla rolnictwa nieskolonizowane jeszcze tereny. Miejscowościami o takim najdogodniejszym położeniu są niewątpliwie Stara Wieś, Humniska i Grabownica Starzeńska. Stosunkowo czytelne kształty tych wsi z kościołami pośrodku, zazwyczaj będącymi wyraźnymi dominantami w krajobrazie, układy pól, obszerne nawsia z rzeczką pośrodku, dwa rzędy zabudowy, zespoły

dworskie/folwarczne na krańcach wsi - wszystko to jednoznacznie wskazuje na średniowieczne tradycje rozplanowania tych łanowych wsi. Podobnie czytelny układ daje się zaobserwować w stosunkowo późno powstałej Przysietnicy (k. XIV w.). Tu jednak warunki terenowe przy zakładaniu wsi nie były już tak dogodne jak w przypadku opisanych wyżej miejscowości. Czytelnością średniowiecznego układu planistycznego charakteryzuje się również miasto Brzozów usytuowane dodatkowo na wzgórzu, w miejscu o dużych walorach obronnych. I tu również wybitną dominantą krajobrazową jest kościół parafialny (niestety, tuż obok niego widzimy jednak jeszcze silniej oddziałującą dominantę jaką jest ogromna wieża telefonii komórkowej).

Czytelnymi elementami krajobrazu kulturowego pozostają również zespoły pałacowe i dworskie oraz dworsko-folwarczne w Grabownicy, Humniskach i Zmiennicy, osłonięte okazałymi jeszcze pozostałościami parków. W sposób nieodwracalny przekształcony został natomiast fragment przedmieścia Brzozowa, na którym dawniej usytuowany był zespół pałacowy biskupów przemyskich. Jego układ jest już dzisiaj zupełnie nieczytelny. Nie istnieje też zespół folwarczny (dworski) w Turzym Polu usytuowany niegdyś w pobliżu rozwidlenia dróg do Humnisk i Jasionowa, a także zespół dworski/folwarczny w Górkach, na fragmencie którego stoi dzisiaj stary - drewniany i nowy - murowany kościół.

W krajobrazie gminy Brzozów zachowało się wiele rozpoznawalnych jednoznacznie elementów świadczących o roli jaką w regionie brzozowskim odgrywał kiedyś przemysł naftowy. Zniknęły wprawdzie charakterystyczne wysokie wieże wiertnicze, a miejsca gdzie one się wznosiły w większości z powrotem „wchłonęły” lasy, jednak w terenie ciągle pozostało wiele urządzeń technicznych - jednoznacznych śladów działalności wydobywczej takich jak kiwony, kieraty czy trójnogi. Pozostałością tego przemysłowego dziedzictwa są również przysiółki Grabownicy i Humnisk, które rozwinęły się lub wręcz wyrosły przy kopalniach.

Rzadkie są natomiast przykłady budowli o przeznaczeniu przemysłowym. Zachowanym obiektem tego typu jest młyn w Humniskach.

XI.4.3 Układy przestrzenne

Osadnictwo na terenie gminy Brzozów poświadczane jest już w czasach prehistorycznych. Istnienie osady pradziejowej stwierdzono w Górkach, w Starej Wsi odnotowano istnienie kilku osad z okresu wpływów rzymskich, a istnienie osad wczesnośredniowiecznych potwierdzają stanowiska archeologiczne w Grabownicy i Humniskach. Brak danych na temat istnienia osadnictwa na tym terenie tuż przed okresem kolonizacji nie oznacza oczywiście, że teren ten nie był w jakimś stopniu zasiedlony. Zagadnienie to nie jest wprawdzie istotne przy omawianiu czytelnych do dzisiaj większości układów planistycznych, jednak mogłoby mieć znaczenie w przypadku dwóch wsi - Górek i Turzego Pola. Na podstawie zachowanych przekazów źródłowych można do pewnego stopnia ustalić czas i kierunek kolonizacji, jaka nastąpiła po opanowaniu tych terenów przez Kazimierza Wielkiego w l. 40. XIV w.

Pierwszą wsią wymienioną w dokumentach była Stara Wieś, a właściwie Brzozowa, bo taką nazwę miała wieś lokowana w 1359 r. Osada ta została założona na tzw. surowym korzeniu, na 50 łanach po obydwu stronach Stobnicy. Uposażenia sołtysa stanowiły 3 łany, a pod kościół przeznaczono 2 łany ziemi. Układ rozłogów, czytelny do dzisiaj nie pozostawia raczej wątpliwości, że od początku posiadała ona klasyczny dla wsi zakładanych na surowym korzeniu łanowy układ gruntów. Zachowana do dzisiaj część wsi o nazwie Skokówka, przy granicy z Bliznem, gdzie wyraźnie widoczny jest inny układ gruntów, ciągnący się od Stobnicy aż do granic wsi

w kierunku zachodnim, była prawdopodobnie pierwotnym gruntem sołtysim. Wyraźnie widoczne jest również do dzisiaj uposażenie plebana, obejmujące pas gruntów (w większości podzielony już na małe działki) ciągnący się w kierunku wschodnim, poczynsz od obecnego terenu zespołu kościelno-klasztornego. Na uwagę zasługuje również olbrzymie nawsie usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wsi wykształciła się po obu stronach tego rozległego nawsia przy drogach biegnących „równolegle” do Stobnicy.

O kolejnej wsi - Grabownicy, która powstała również ok. 1360 r. nie posiadamy informacji dotyczącej lokacji. Stosunkowo dobrze czytelny do dziś układ rozlogów (zwłaszcza w południowej części wsi), pozwala na stwierdzenie, że była to wieś łanowa. Przy granicy z Humniskami, po obu stronach drogi Brzozów-Sanok dają się częściowo wydzielić grunty, które pierwotnie mogły stanowić nadział sołtysi, na których po wykupieniu sołectwa założono dwór, a później wzniesiono zachowany do dzisiaj pałac. Na mapie katastralnej wsi z poł. XIX w. cały obszar dworski jest jeszcze doskonale czytelny. Wydaje się jednak wątpliwe, że ten olbrzymi teren od początku stanowił w całości nadział sołtysa. Informacje o kilku właścicielach wsi w XV i XVI w., transakcje związane z zakupem gruntów od kmieci, na których stawały dwory, pozwalają na przypuszczenie, że cały ten obszar dworski powstał po wykupieniu i scaleniu gruntów przynajmniej dwóch właścicieli wsi. Trzecią własność szlachecką, o której wiadomo, że istniała w części wsi od strony Lalina można identyfikować z obszarem folwarcznym położonym w środkowej części miejscowości, w poł. XIX w. określanym jako „Horożańskie”. Znajdował się tutaj folwark, na obszarze którego w I. 50. XX w. powstała olbrzymia piekarnia, a wzdłuż dawnej drogi folwarcznej wykształciła się zabudowa. Tylko częściowo czytelny jest dzisiaj także nadział plebański, graniczący z dawnym „horożańskim” obszarem dworskim/folwarcznym. Czytelne jest natomiast okazałe nawsie, usytuowane w dolinie Stobnicy, po jej obu stronach. Zabudowa wiejska, podobnie jak w Starej Wsi, wykształciła się po obu stronach tego nawsia, w większości przy drogach zagumiennych biegnących „równolegle” do Stobnicy, których przebieg dzisiaj już częściowo został zatarty. W części południowej, gdzie szlak na Sanok nieco odbijał na zachód, zabudowa ciągnęła się krawędzią stoku doliny rzecznej. Warto zwrócić uwagę, że pierwotna zabudowa wsi od strony Humnisk rozpoczynała się w części południowej na krawędzi stoku, równolegle do Stobnicy, na wysokości kościoła, a w części północnej również była znacznie oddalona od głównej drogi biegnącej przez wieś, i dzisiaj wyznacza ją dawna droga zagumienna, biegnąca równolegle do drogi głównej w odległości ok. 250 m od niej. Dawny układ zatarta nieco zaprojektowana w II poł. XIX w. droga Grabownica-Dydnia

Łanowy układ gruntów zachowały także Humniska, które powstały zapewne w II poł. XIV w. Nadział sołtysi znajdował się tutaj niewątpliwie we wschodniej części wsi, po obu stronach drogi biegnącej przez wieś, przy granicy z Grabownicą - sąsiadując z nadziałem sołtysim tej miejscowości. Wydaje się, że podobnie jak w Grabownicy, nadział ten został nieco powiększony poprzez wykup ról kmiecyh. Kościół usytuowany został w środkowej części wsi, w nieistniejącym dzisiaj zakolu Stobnicy, będącym zapewne znakomitym miejscem obronnym. Nadział plebański, który musiał sąsiadować z nadziałem sołtysim nie jest dzisiaj czytelny. Pierwotny układ wsi jest obecnie nieco zatarty. Nawsie musiało być tu początkowo niewielkie, a zabudowa zlokalizowana była po obu stronach rzeki, w pewnym od niej oddaleniu (przy drodze) w części wschodniej oraz tuż przy rzece w części zachodniej. Odrębnym, trudnym do ustalenia bez badań szczegółowych zagadnieniem jest ustalenie kiedy

pojawiała się zabudowa na tzw. Małej Stronie - w formie zorganizowanej istniała już w k. XVIII w.

Kolejną wsią łańców leśnych jest Przysietnica, lokowana na prawie niemieckim prawdopodobnie w l. 90. XIV w. Wieś powstała na karczunku leśnym, w trudnych terenowo warunkach, na 60 łanach, z czego 4 łany otrzymał sołtys, jeden przeznaczono dla kościoła a jeden na wygon dla bydła. Nadziały dla sołtysa i plebana znajdowały się obok siebie, w pd.-wsch. części wsi i są czytelne do dzisiaj w podziałach katastralnych. Na łanie plebański dzisiaj stoi kościół. Dodać należy, że pierwszy, drewniany kościół położony był nad potokiem Przysietniczka/Sielnica/Pietrykówka (obecnie Sielnica), tuż za plebańskim budynkiem gospodarczym, a miejsce po nim jest oznakowane i zadbane. Najstarsza zabudowa wsi rozciągnęła się po obu stronach potoku Sielnica, na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny tego potoku, wzdłuż którego w dolinie wiodła droga przez wieś oraz zlokalizowane było nawsie. W późniejszym czasie zabudowane zostały niższe partie zboczy a ostatecznie zabudowa wkroczyła również na zalewowe nawsie.

Układ łańców leśnych posiadała też Zmiennica, o której najstarsza wzmianka (dotycząca sołectwa) pochodzi z 1432 r. Nadział sołtysa znajdował się tutaj we wschodniej części wsi i dość dobrze czytelny (w podziałach katastralnych) był jeszcze w poł. XIX w. Obecnie w tym miejscu zlokalizowane są pozostałości zespołu dworsko-folwarcznego. Wieś powstała również w trudnych terenowo warunkach i miała pierwotnie przebieg równoleżnikowy, z nawsiem usytuowanym w dolinie Zmienniczki, po obu stronach której wykształciły się dwa rzędy zabudowy na górnych krawędziach stosunkowo stromych zboczy doliny potoku. Z czasem zabudowa północnej części wsi zaczęła powstawać przy drodze do Malinówki i obecnie tam jest skupiona zacierając dawny układ wsi.

W przypadku pozostałych dwóch wsi tj. Górek i Turzego Pola, trudno jednoznacznie ustalić dawny układ wsi. Być może obie miejscowości istniały jeszcze przed przyłączeniem ziemi sanockiej do Polski. Przed 1376 r. Górki już istniały i były urządzone wg prawa polskiego (ze względu na wymienione w dokumencie potoki „Schowa et Lubachowa” nie wiadomo jednak do końca czy dokument tyczy Górek czy wsi Lubatowa - zagadnienie to zostało szerzej omówione w części historycznej). W 1376 r. zostały przeniesione z prawa polskiego i lokowane na prawie magdeburskim na 60 łanach frankońskich, z sołectwem obejmującym 4 łany oraz pastwiskiem wielkości jednego łana (AGZ t. XVIII, X). Nie będziemy tutaj obecnie wnikać czy to możliwe, żeby miejscowość na tym obszarze i w tym czasie rządziła się prawem polskim. Dla nas istotne jest, że wieś już istniała przed 1376 r., a w tymże właśnie roku została urządzona wg prawa niemieckiego. W praktyce urządzania wsi wg prawa niemieckiego w przypadku osad już istniejących zastany układ gruntów najczęściej przeorganizowywano na planowy, niwowy. Wydaje się, że tak też postąpiono i w tym przypadku. Układ ten z biegiem czasu musiał jednak ulec częściowemu zatarciu. Odnosząc się do kształtu wsi - być może zastanym kształtem osady w 1376 r. była ulicówka powstała w pobliżu strumienia, z zastrzeżeniem, że jej kształt uległ przekształceniu - być może już podczas ponownej lokacji. Odrębnym zagadnieniem jest istnienie w XIX w. we wschodniej części wsi bardzo rozległego folwarku, który być może dałoby się powiązać z nadaniem sołtysim, znacznie jednak powiększonym w późniejszym czasie po wykupieniu sołectwa i urządzeniu dworu.

Ostatnia z omawianych wsi gminy Brzozów - Turze Pole wzmiankowana była po raz pierwszy w 1420 r. Wzmianka ta dotyczyła sołectwa (sołtysa) co świadczy, że i ta miejscowość lokowana była na prawie niemieckim. Wieś już w XV była podzieloną własnością szlachecką i jeszcze w XIX w. posiadała dwa zespoły dworsko-

folwarczne. Jeden z nich usytuowany był w przysiółku Grabiec, a drugi w południowej części wsi (na skraju wsi) na południe od rozwidlenia dróg biegnących do Jasionowa i Humnisk. Układ rozłogów pól jest w tej miejscowości częściowo zatarty, wydaje się jednak, że podobnie jak w przypadku Górek był to układ niwowy z ulicowym kształtem osady, co może wiązać się ze znacznie wcześniejszą metryką miejscowości.

Odrębnego omówienia wymaga układ przestrzenny Brzozowa. Miasto powstało pod k. XIV w. (ok. 1386 r.). Teren pod jego rozplanowanie wybrano na wzgórzu o znacznych walorach obronnych, położonym na lewym brzegu Stobnicy. Przez miasto prowadziły wszystkie istotne w tym rejonie drogi łączące Polskę z Węgrami i Rusią. Takie położenie przy szlakach handlowych musiało sprzyjać rozwojowi miasta i szybkiemu wzbogacaniu się jego mieszkańców.

Plan najstarszej części Brzozowa oparty został zapewne o typowy dla średniowiecznych miast polskich – plan szachownicy z rynkiem i wychodzącymi z niego ulicami. Plan ten został jednak zrealizowany tylko częściowo, na co wpływ miało ukształtowanie terenu wokół wzgórza, na którym rozmierzono miasto. Strome skarpy wzgórza mocno ograniczyły zamiary planistyczne, czego wyrazem jest brak wykształconej zabudowy przy uliczkach wychodzących (opadających stromo) z rynku w kierunku północnym. Zastanawiający jest też brak ulic wybiegających z naroży rynku w kierunku wschodnim odnotowany na planie katastralnym z poł. XIX w. Być może zatarcie tej części układu spowodowały częste pożary miasta. Rynek posiadał kształt prostokąta o wymiarach 2x1,5 sznura. Przez rynek prowadził główny szlak komunikacyjny z wlotem w środkowej części pierzei wschodniej i wylotem w południowo-zachodnim narożu placu. Rynek otaczały jedynie pojedyncze bloki zabudowy. Prawdopodobnie w pocz. XV w. w mieście został wzniesiony kościół parafialny, pod który wybrano miejsce przy trakcie do Sanoka, dość nietypowe jak na średniowieczną lokację miejską, tj. w dość dużym oddaleniu od rynku, na południowy-zachód od niego. Już w XV w. właściciele miasta – biskupi przemyscy wzniesli na przedmieściu dwór, który z czasem rozwinął się w dużą ufortyfikowaną rezydencję, otoczoną licznymi ogrodami, z potężnym zapleczem gospodarczym rozłożonego tuż obok kompleksu folwarcznego. Prace fortyfikacyjne miasta prowadzono po napadzie tatarskim z 1624 r. Trudno jednak stwierdzić, czy były to pierwsze fortyfikacje, czy też miasto ufortyfikowane zostało już wcześniej. Jednoznaczną pozostałością systemu umocnień miasta jest ul. Podwale. W XV w. pojawiają się pierwsze informacje o przedmieściu miasta, przy czym niemal do poł. XVI w. wymieniane jest ono w liczbie pojedynczej, co może świadczyć, że inne przedmieścia do tego czasu nie rozwinęły się. Należy jednak pamiętać, że prawdopodobnie jako przedmieście określano całą Starą Wieś, która w dokumentach jako odrębna miejscowość pojawiła się dopiero po l. ów. XVI w. Przedmieście natomiast określano nazwą „Porkówka” (1552 r.), czyli dzisiejsza Borkówka.

Rozwój przestrzenny Brzozowa przez bardzo długi okres ograniczył się jedynie do terenu pomiędzy miastem lokacyjnym a zespołem rezydencjonalnym biskupów przemyskich, obszaru pomiędzy tymże zespołem a Starą Wsią (ale tylko rozległy zespół folwarczny bowiem zabudowa wzdłuż Stobnicy administracyjnie należały już do Starej Wsi), obszaru przedmieścia Borkówka oraz do okolic kościoła parafialnego. Stan taki ukazuje jeszcze mapa z poł. XIX w. Sytuacja taka niewiele się zmieniła nawet po ustanowieniu w Brzozowie siedziby powiatu.

XI.4.4. Zabytki nieruchome z wyszczególnieniem obiektów o istotnej wartości i znaczeniu

XI.4.4.a) Architektura sakralna

Tereny gminy Brzozów są wyjątkowo bogate w różnorodne przykłady cennej architektury sakralnej. Ilustrują one zarówno tradycje budownictwa murowanego (m.in. Brzozów, Stara Wieś) jak również drewnianego (Humniska czy Górki). Świątynie fundowane na przestrzeni wieków są także świadectwem przemian stylowych zachodzących w architekturze. Wybitnym dziełem o znaczeniu krajowym w zakresie sakralnego budownictwa drewnianego jest kościół parafialny w Humniskach. Ze względu na swoją w dużej części zachowaną oryginalną strukturę jest wyjątkowym przykładem pewnej formy rozwiązań przestrzennych, a także jedną z najstarszych świątyń drewnianych w Polsce.

Wyróżnikiem gminy pod względem architektury sakralnej jest również zlokalizowanie na jej terenie i to w jednej miejscowości – Starej Wsi – dwóch dużych zespołów zakonnych. Wartościowym w skali nie tylko województwa przykładem barokowego założenia zakonnego jest zespół klasztorny Jezuitów w Starej Wsi. Późniejszym, ale również cennym jest zespół Sióstr Służebniczek Starowiejskich. Inną wartą wyszczególnienia barokową realizacją na obszarze gminy jest kolegiata brzozowska.

Brak jest z kolei budowli cerkiewnych, co prawdopodobnie było między innymi wynikiem struktury własnościowej – tereny te należały w większości do biskupstwa przemyskiego.

Świątynie i kaplice murowane

W najeździe widokowym na miasto od strony północnej, jego dominantą jest wczesnobarokowa sylweta brzozowskiej kolegiaty. Znak, że znajdujemy się w miejscu nierozzerwalnie, poprzez historię, związanym z biskupami przemyskimi. Bryła świątyni jest różnicowana poprzez liczne rozbudowy. Charakterystycznym elementem kościoła jest dwu wieżowa fasada opracowana jednak w sposób dość schematyczny. Oprócz malowniczości budynku, dekoracji architektonicznej, główne jej walory poznajemy po przekroczeniu progu kościoła, kontemplując bogactwo wystroju jego wnętrza. Plan kościoła w wyniku kolejnych prowadzonych przy nim prac jest obecnie mało klarowny. Budowę świątyni rozpoczęto ok. 1676 r., a jej konsekracja nastąpiła w 1688 r. W tym czasie powstał kościół jednonawowy na planie krzyża łacińskiego (dwie boczne kaplice), z półkoliście zakończonym prezbiterium, któremu towarzyszyły skarbiec i zakrystia. Dwuwieżowa fasada została ukończona dopiero ok. 1723 r. Kolejna faza, która nastąpiła pomiędzy rokiem 1745 a 1757 spowodowała przekształcenie budynku w trójnawową bazylikę emporową z dobudowaną drugą parą bocznych kaplic. W tym też okresie został po wschodniej stronie kościoła wybudowany barokowy budynek kolegium Misjonarzy połączony ze świątynią poprzez umieszczony na arkadach przekryty korytarz. Kolegium jest rozłożystym, piętrowym budynkiem, wybudowanym na planie litery „E”, z krótszym środkowym skrzydłem. Elewacja frontowa (od strony ul. Mickiewicza) zaakcentowana jest na osi pseudoryzalitem zwieńczonym trójkątnym szczytem. Oprócz niego dekorację budynku stanowią pilastru oraz gzyms koronujący.

W skład zespołu kościelnego w Brzozowie wchodzi również późnobarokowa dzwonnica usytuowana na wschód od świątyni, na osi prezbiterium. Dwukondygnacyjny, masywny budynek na planie kwadratu został wybudowany przed

1745 r. Jego naroża zostały zaakcentowane zdwojonymi pilastrami, natomiast kondygnacje wydzielone belkowaniem. Całość przekryta niskim dachem namiotowym.

Należy zauważyć, że od kilku lat zespół zabytkowej kolegiaty został poddany licznym pracom remontowo-konserwatorskim, które w głównej mierze objęły barokową świątynię, ale także częściowo budynek kolegium. Na generalny remont czeka jeszcze towarzysząca kościołowi dzwonnica.

Duża część świątyni ziemi brzozowskiej posiada wyjątkowe wartości krajobrazowe, poprzez położenie na eksponowanych, miejscach wywyższonych ponad zabudowę miejscowości. Do nich należy także obecny, trzeci już kościół (poprzednie dwa drewniane) w Grabownicy Starzeńskiej p.w. św. Mikołaja i św. Józefa. Murowany kościół został wybudowany na pn.-wsch. od wcześniejszej świątyni w l. 1913-26 (konsekrowany w 1927 r.), a jego forma utrzymana jest w stylistyce uproszonego neogotyku. Autorami projektu byli sanoczanin: Władysław Chomiak (projektant kościoła w Posadzie Olchowskiej ob. Sanok) i Wilhelm Szomek (proj. kościół w Strachocinie, w Falejówce, budynek Towarzystwa Zaliczkowego w Brzozowie). Natomiast prace budowlane prowadził majster murarski Tomasz Wolański z Sanoka. Małowniczo zlokalizowana świątynia nie jest orientowana ze względu na ukształtowanie terenu. Budowla należy do typu kościołów halowych, transeptowych. Nad całością góruje wieża częściowo wtopiona w elewację frontową, zwieńczona ostrosłupowym hełmem. Zewnętrzną oprawę kościoła stanowią ceglane ściany, formowane w tym materiale ornamenty oraz gzymsy, nieliczne szkarpy czy płyciny. Naturalnie mocniejszy akcent został położony na elewację frontową, a w szczególności portal i wieżę. Dodatkowo w dwóch niszach fasady zostały umieszczone rzeźby Serca Matki Boskiej i Pana Jezusa. Wnętrze dzielone filarami na nawy zostało w większości przekryte sklepieniami krzyżowymi, a ściany ozdobione polichromią sanockiego artysty Władysława Lisowskiego (1954 r.) autora wielu dekoracji malarskich w podkarpackich kościołach (m.in. w Humniska, Rogi, kościół franciszkanów w Sanoku).

W skład zespołu kościelnego w Grabownicy Starzeńskiej wchodzi także parawanowa dzwonnica (1951 r.), budynki plebani (l. 1927-29), organistówki (2 poł. XIX w.) i stodoły (ok. 1 poł. XIX w.). Plebania położona na osi prezbiterium kościoła jest budynkiem murowanym, parterowym, z charakterystycznym ryzalitem zdobiącym elewację frontową budynku – został on zwieńczony trójkątnym szczytem z inskrypcją po obu stronach centralnej niszy z monogramem Chrystusa oraz datą 1928. Ryzalit został poprzedzony ciekawym gankiem, który w zminimalizowanej formie powtarza kształt ryzalitu. Warto także w budynku plebani zwrócić uwagę na dekoracyjnie opracowane obróbki blacharskie. Organistówka jest natomiast budynkiem drewnianym, wybudowanym na kamiennej podmurówce. Przekryta jest wysokim czterospadowym dachem pokrytym gontem. Z tego samego materiału został wybudowany także potężna stodoła – obiekt na ceglanej podmurówce, kryty czterospadowym dachem posiada charakterystyczne niewielkie otwory wentylacyjne. W ostatnich latach wykonano prace związane z osuszeniem starej plebanii. W 2017 r. zakończono kompleksowe prace remontowo-konserwatorskie przy zabytkowej organistówce.

Kościół parafialny p.w. św. Marcina w Przysietnicy jest metrykalnie najmłodszą zabytkową murowaną świątynią na terenie gminy i przykładem poszukiwań stylistycznych architektury sakralnej l. 20 XX w. Oprócz samej świątyni w skład zespołu kościelnego wchodzi również stara plebania oraz kościelisko. Opis rozpoczniemy od tego ostatniego, najstarszego elementu założenia. Do 1928 r. istniał w Przysietnicy

drewniany kościół, który położony był na północ od starej plebani. Świątyni towarzyszyła drewniana dzwonnica. Po wybudowaniu nowego przybytku bożego, stary kościół wraz z dzwonnica został rozebrany. Inicjatywa budowy nowej świątyni miała swój początek jeszcze przed I wojną światową, lecz dopiero po uzyskaniu niepodległości została zrealizowana. Wybudowana w l. 1926-28 budowla została usytuowana na wschód od pierwotnego zespołu kościelnego, na wyższym bardziej eksponowanym miejscu. Projekt został przygotowany przez wziętego wówczas lwowskiego architekta Bronisława Wiktora (1886-1961), natomiast bezpośrednio prace nadzorował architekt z Krosna Stanisław Bergman. Powstała świątynia halowa, trójnawowa o węższym i niższym prezbiterium i towarzyszącymi mu pomieszczeniami zakrystii i skarbcza. Charakterystycznymi cechami tej budowli jest bardzo oszczędne operowanie detalem, który skupia się na głównie na fasadzie (portal, płycina i rzeźba Marii), delikatnie falujące szczyty oraz wyniosła, dominująca nad całością, wielosegmentowa dzwonnica. Nawa główna przekryta jest sklepieniem krzyżowym, które w prezbiterium przechodzi w kolebkę zakończoną konchą. W nawach bocznych zastosowano sklepienia ostrołukowe, a w pomieszczeniach pomocniczych stropy kasetonowe.

Architektura zespołów zakonnych w Starej Wsi

Zespół kolegium Ojców Jezuitów

Tereny Brzozowa i okolic posiadają dwie wyjątkowe dominanty architektoniczno-krajobrazowe, do których należy kolegiata brzozowska oraz monumentalna bazylika w Starej Wsi. Ta ostatnia oprócz swoich walorów artystycznych posiada także duże walory znaczeniowe. Jej sylweta widoczna z kilku, a momentami nawet kilkunastu kilometrów jest znacznikiem miejsca – sanktuarium w Starej Wsi, kierunkowskazem, a także informacją, iż znajdujemy się w pobliżu Brzozowa.

Zespół kościelno-klasztorny założony na rozległym terenie po wschodniej stronie drogi do Brzozowa jest zbiorem obiektów o różnym charakterze. Kościół i połączony z nim klasztor zostały poprzedzone podwórzem odpustowym otoczonym murem z kaplicami. Natomiast za klasztorem zorganizowano zaplecze gospodarcze zgromadzenia będące jeszcze do stosunkowo nieodległych nam czasów zapewnieniem codziennej jego egzystencji. Początkowo fundacja starowiejska dotyczyła zakonu Paulinów, którzy jednak przebywali tutaj niedługo, a główne piętno na zespole odcisnęli członkowie Towarzystwa Jezusowego, którzy pomimo początkowych perturbacji po dzień dzisiejszy są gospodarzami sanktuarium. Barokowy kościół był budowany etapami (1728-62, 1843 r. – nadbudowa wież, l. 1854-56, po pożarze w 1886 r.), a ich wynikiem jest monumentalna dwu wieżowa bazylika transeptowa. Główny akcent projektantów został położony na elewację frontową - fasada wyróżnia się falującą linią lica muru, zdwojeniami pilastrów, wydatnym belkowaniem. Zwieńczeniem jest niewysoki, centralnie usytuowany szczyt flankowany przez dwie kondygnacje wież przekrytych neobarokowymi hełmami. Wejście do świątyni poprzedzone jest tarasem, na który z trzech stron prowadzą schody (2 poł. XIX w.). Elewacje boczne oraz tylna, choć niepozbawione dekoracji architektonicznej są jednak skromniejsze, co dodatkowo podkreśla dekoracyjny charakter fasady. Wnętrze trzynawowe przecięte jest transeptem, za którym prostokątne prezbiterium skomunikowane od północy z zakrystią, a od południa z kaplicą św. Andrzeja Boboli (przebudowany w 1910 r. skarbiec, wg proj. arch. Stanisława Krzyżanowskiego). Dominująca we wnętrzu kościoła biel jest znakomitym tłem dla barokowej gry światłocieniem; światła załamującego się głównie na wydatnym, zmultiplikowanym

i gierowanym belkowaniu oraz przestrzennych, zdwojonych kapitelach pilastrów. Dodatkowo wydobywa i podkreśla bogactwo formy zgromadzonego we wnętrzu wyposażenia.

Potężny gmach czterokondygnacyjnego klasztoru (1730-60, 1835-37 nadbud. II piętra, po 1886 r.) został założony po północnej stronie kościoła. Pierwotnie był na planie kwadratu z wewnętrznym wirydarzem, dopiero w l. 1886-87 dobudowano północne skrzydło. Elewacje budynku klasztornego nie konkurują z fasadą kościoła poprzez zastosowanie prostej dekoracji w postaci pilastrów w wielkim porządku oraz gzymsu koronującego. Bogatszy garnitur - ze względu na znaczenie - otrzymało główne wejście do konwiku zlokalizowane w zachodniej elewacji – w postaci przedsionka, którego elewacje dzielone są pilastrami, okna dekorowane wydatnymi nadokiennikami, a całość zamyka półkolista szczyt. Wewnątrz pomieszczenia klasztoru sklepione są głównie kolebką, kolebką z lunetami. Zachowało się kilka charakterystycznych pomieszczeń o historycznym zabytkowym wystroju. Głównym jest położona nad zakrystią kaplica seminaryjna powstała po przebudowie wspomnianego architekta S. Krzyżanowskiego w l. 1895-97. Pomieszczenie zostało wydłużone, wnętrze otrzymało charakter neorenesansowy - ściany pokryła bogata dekoracja stiukowa, a drewniany strop ozdobiono kasetonami.

Frontowy dziedziniec otoczony jest pełnym murem, a główny dostęp do niego prowadzi poprzez dekoracyjną, tróprzelotową bramę (1900 r.). W obrysie muru umieszczono cztery niewielkie kaplice (1866 r.), ozdobione w górnych narożach masywnymi sterczynami. Dodatkowo w pd.-wsch. narożniku dziedzińca znajduje się jeszcze jedna kaplica odpustowa (1873 r.). Z zabytkowego zaplecza gospodarczego zespołu zachował się m.in. budynek spichlerza (1 poł. XIX w., murowany, piętrowy).

Od czasu opracowania poprzedniego *Programu...* stan zachowania zespołu oraz sposób zagospodarowania jego otoczenia uległ zmianom. Wyremontowany został potężny budynek klasztorny. Zadbano o przedpole kościoła remontując mur i kaplice. Na nowo zaprojektowano ścieżki i przeniesiono w tę część zespołu kolumnę z rzeźbą NMP. Zasadniczym zmianom uległ ogród klasztorny, który zamieniono na tzw. ogrody biblijne.

Zespół Domu Generalnego Zgromadzenia Sióstr Służebniczek Najświętszej Maryi Panny Niepokalanie Poczętej (tzw. Służebniczki Starowiejskie)

Ziemia brzozowska sprzyjała lokacji i rozwojowi zgromadzeń zakonnych. Kolejnym oprócz Jezuitów tego przykładem jest klasztor Sióstr Służebniczek NMP w Starej Wsi. Siostry przybyły do miejscowości w 1863 r. zakładając nowicjat dla swojego zgromadzenia. Pierwsze drewniane budynki z czasem nie spełniały swojej roli i w 1875 r. ukończono budowę murowanego klasztoru, którego część znajduje się w strukturze dzisiejszego potężnego gmachu. Nowe potrzeby i funkcje powodowały i powodują kolejne przebudowy i rozbudowy starowiejskiego klasztoru. W 1891 r. dobudowano północne i południowe skrzydło tworząc w ten sposób plan w kształcie litery „H”. Rok później w południowym skrzydle urządzono kaplicę. Następnie skrzydła zostały rozbudowane w 1907 (pn.) i w l. 1913-14 (pd.). W 1922 r. nadbudowano najstarszą część klasztoru. Przebudowy i rozbudowy kontynuowano także w 2 poł. XX w., a w ostatnich latach przed frontem budynku wystawiono kościół, którego inspiracją była zapewne barokowa świątynia wenecka Santa Maria della Salute albo nawet bardziej jej polski naśladowca – kościół filipinów w Gostyniu (niedaleko Gostynia urodził się bł. Edmund Bojanowski założyciel Zgromadzenia). Klasztor Służebniczek pomimo licznych przekształceń zachował w części historyczną, zabytkową dekorację

architektoniczną w postaci gzymsów, prostych podziałów elewacji, szczytów czy też części ceglanej elewacji jednego ze skrzydeł.

Świątynie drewniane

Jedną z najcenniejszych świątyń drewnianych w skali województwa podkarpackiego, a także w swoim typie w skali kraju jest kościół p.w. św. Stanisława bpa w Humniskach. Został wybudowany w 1 poł. XV w. i jest jednym z najstarszych drewnianych kościołów w Polsce. Natomiast jego pierwotna forma – na planie wydłużonego prostokąta, z trójbocznie zamkniętym prezbiterium oraz dwoma aneksami transeptowymi nie ma istniejącego, znanego odpowiednika, jest unikalna. Także wyjątkowa jest częściowo zachowana polichromia, która pierwotnie pokrywała belkowy strop. W k. XVIII w. została dobudowana murowana zakrystia. Duże zmiany w strukturze kościoła zaszły w k. XIX w. kiedy to przedłużono nawę oraz aneksy tworząc dwie boczne kaplice, a także obniżono więźbę dachową. W l. 30. XX w. zmianie uległo wnętrze, wtedy założono tynki i wykonano obecnie widoczną polichromię (W. Lisowski). Mimo przeprowadzenia powyższych prac, w strukturze kościoła zachowała się w dużej części jego oryginalna struktura (m.in. storczykowa więźba dachowa). Od ok. 10. lat trwają zakrojone na szeroką skalę prace remontowo-konserwatorskie, które przyczyniły się do uratowania tej wyjątkowo cennej świątyni.

Świątynia jest częścią większego zespołu kościelnego, w którego skład wchodzi również dzwonnica, plebania i organistówka. W GEZ znajduje się wyłącznie plebania - murowana wybudowana w 1907 r. przez sanockiego budowniczego Stanisława Mazurka jako budynek parterowy z drewnianym gankiem od wschodu. Jej wyróżnikiem spośród innych tego przeznaczenia budowli jest interesująca i rzadka dekoracja elewacji frontowej o charakterze religijno-patriotycznym. Składają się na nią płaskorzeźbione przedstawienia Adama Mickiewicza i Tadeusza Kościuszki umieszczone w skrajnych, ślepych polach okiennych oraz górujący nad wejściem monumentalny herb (wizerunek Matki Boskiej Częstochowskiej w otoczeniu Orła, Pogoni i Archanioła Michała – całość umieszczona na tarczy z datą 1907, kotarą i koroną w klejnocie).

Oprócz Humnisk drewniane świątynie zachowały się również w miejscowościach Górki i Zmiennica. W tej pierwszej wsi znajduje się kościół p.w. Matki Boskiej Wspomożenia Wiernych, który został wzniesiony w 1939 r. jako placówka filialna parafii w Humniskach. Świątynia jednoprzestrzenna z niższym od nawy transeptem; elewacja frontowa poprzedzona niewielką kruchtą. Od północnego zachodu dobudowana niewysoka zakrystia. Nawa i prezbiterium przekryte zostały wspólnym dachem, nad którym dominuje strzelista sygnaturka. Za zabytkowym kościołem został wzniesiony współczesny kościół. Przy drewnianej świątyni właściwie od 2011 roku prowadzone są prace remontowo-konserwatorskie, w ramach których wymieniono m.in. posadowienie kościoła.

Inna jest z kolei historia kościoła parafialnego p.w. Trójcy Świętej w Zmiennicy. Pierwotnie świątynia znajdowała się w sąsiednim Jasionowie, w którym została wzniesiona w 1810 r. i użytkowana do 1956 r., do czasu ukończenia nowego kościoła. Następnie przez prawie 30. lat drewniany kościół był wyłączony z kultu. Ratunkiem dla niszczonej świątyni była jej translokacja do Zmiennicy - należącej wówczas do parafii w Jasionowie. Budynek został przeniesiony w 1981 r., a w następnym roku stał się już świątynią parafialną nowo utworzonej parafii. Niestety w wyniku translokacji utracił on część swoich zabytkowych wartości. Zmieniła się jego bryła poprzez umieszczenie

na wysokiej podmurówce, w przekształconej formie wybudowano pomieszczenia towarzyszące prezbiterium oraz kruchtę. Kościół w Zmiennicy jest budowlą trzynawową, z krótkimi ramionami transeptu oraz trójbocznie zamkniętym prezbiterium. Przekryty dwu/wielospadowymi dachami, a w miejscu przecięcia nawy i transeptu umieszczono niewielką, ale wysoką sygnaturkę.

Na omawianym terenie zaobserwowaliśmy także kilka przykładów kapliczek¹⁴ w formie tzw. domkowej. Ciekawą kapliczką w tym typie, a znajdującą się w Brzozowie przy ul. Moniuszki jest kapliczka p.w. św. Stanisława Kostki (k. XIX, przebud. 1927 r.). Obiekt skromny w formie - na cokole, z masywnymi przyporami na rogach, gzymsem, który w elewacji frontowej przechodzi w formę półkolistą, strzelistym dachem oraz ciekawie rozwiązaną sygnaturką – jest interesującym przykładem/echem poszukiwań „stylu polskiego” w architekturze sakralnej początku XX w. Tego typu obiekt zlokalizowany jest m.in. w Przysietnicy (ob. nr 220; 1945 r.). Kapliczka o dekoracji ramowej, z gzymsem wydzielającym partię szczytu. Otwarta półkoliście zakończonym otworem, na którego osi w szczycie niewielka nisza. Charakterystyczna dla tej grupy jest także kapliczka św. Bartłomieja w Górkach (XVIII/XIX w.), ze względu na fakt, iż w jej wnętrzu zachowała się interesująca zabytkowa rzeźba świętego od wezwania kapliczki. Inne tego rodzaju obiekty zachowały się także w Górkach (przy drodze do przysiółka Kijowiec; 1 poł. XX w.), w Grabownicy Starzeńskiej (ob. nr 747, 1850 r.).

XI.4.4.b) Budownictwo rezydencjonalne i zabytkowe założenia zieleni

Zabytki rezydencjonalne na terenie gminy Brzozów nie są wprawdzie szczególnie liczne, w porównaniu np. z obiektami sakralnymi, ale stanowią ważny dokument historii miejscowości, zazwyczaj nadal istotny element układów ruralistycznych, niekiedy są interesującymi przykładami XIX-wiecznej architektury pałacowej (Grabownica Starzeńska). W zasadzie wszystkie istniejące obecnie na tym obszarze zespoły dworsko-parkowe zachowały się w stanie niekompletnym, różny jest też ich stan techniczny. W zasobie zabytków rezydencjonalnych gminy Brzozów wyróżnić możemy następujące obiekty: zespół pałacowy w Grabownicy Starzeńskiej złożony z pałacu, oficyny i pozostałości parku, zespół dworski w Humniskach złożony z dworu i pozostałości parku oraz zespół dworski w Zmiennicy, z którego do dziś pozostał jedynie ciekawy budynek spichlerza i rozległy park krajobrazowy.

Wśród obiektów rezydencjonalnych zachowanych na terenie gminy Brzozów niewątpliwie wyróżnia się pałac w Grabownicy Starzeńskiej. Wcześniejszy grabownicki dwór wzniesiony został zapewne na przełomie XVIII i XIX w. przez ówczesnych dziedziców Grabownicy – Starzeńskich. W 1. połowie XIX w. majątek przeszedł na własność Ostaszewskich, którzy wznieśli nowy murowany dwór. Pod koniec XIX w. dwór ten został gruntownie przebudowany przez kolejnych właścicieli majątku – Tyszkowskich. W trakcie tej przebudowy budowla zyskała nowy wystrój plastyczny. W 1920 r. zespół pałacowo-parkowy jako część fundacji Piotra Tyszkowskiego został przekazany na własność Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie. Z inicjatywy PAU w latach 1927-28 przeprowadzone zostały kolejne prace remontowe, w wyniku których pałac zyskał wystrój elewacji i wnętrz utrzymany w duchu stylistyki eklektycznej. Po II wojnie światowej obiekt przejęty został przez Skarb Państwa i użytkowany był

¹⁴ Należy rozróżnić kaplice jako obiekty, które we wnętrzu gromadziły ludzi od kapliczek kubaturowych – takie kapliczki, do których może wejść pojedynczy człowiek zalicza się do zabytków nieruchomych (w przeciwieństwie do kapliczek niekubaturowych, które zaliczane są do zabytków ruchomych i tam zostały omówione)

przez PGR w Grabownicy, następnie był użytkowany przez Państwowy Ośrodek Hodowli Zarodowej w Brzozowie. W latach 50. XX w. został częściowo przebudowany. W latach 1976-1982 przeszedł gruntowny remont wykonany przez PP PKZ, w trakcie którego przemurowano część ścian, drewniane stropy na piętrze wymieniono na ogniotwale, wymieniono stolarkę i część podłóg oraz wymieniono pokrycie dachowe. We wnętrzu zrekonstruowano neorenesansowy pozorny strop kasetonowy zdobiony rozetami znajdujący się w sieni nad klatką schodową. Od początku lat 90. XX w. pozostawał w rękach AWRSP, a obecnie stanowi własność prywatną.

Zespół pałacowy położony jest w zachodniej części miejscowości, w dolinie rzeki Stobnicy, nieopodal drogi krajowej Rzeszów-Sanok. Na południowy-wschód od pałacu usytuowana jest dawna oficyna.

Pałac murowany z cegły i kamienia, podpiwniczony, dwukondygnacyjny (wysokie przyziemie i piętro) z mezzaninem w partii poddasza, nakryty dachem czterospadowym. Wzniesiony został na rzucie wydłużonego prostokąta z trójosiowym ryzalitem pośrodku, wyodrębnionym w bryle wysokim mansardowym dachem z owalnymi lukarnami. Wejście główne w elewacji frontowej pld.-wsch. poprzedzone zostało czterofilarowym portykiem, na którym umieszczono taras. Elewacje boków dłuższych dziewięćosiowe, krótszych trójosiowe. Elewacje rozcłonkowane wertykalnie boniowanymi pilastrami oraz horyzontalnie gzymsami kordonowymi i wieńczącym, z przyziemiem ozdobionym poziomymi pasami pseudoboniowania. Na wystrój architektoniczny elewacji składają się też wydatne obramienia okienne II kondygnacji złożone z pilastrów podtrzymujących belkowanie. Część okien dodatkowo wzbogacona naczółkami trójkątnymi i segmentowymi.

Wnętrze dwutraktowe o amfiladowym układzie. Piwnice i część pomieszczeń przyziemia przekryte sklepieniem kolebkowym z lunetami; zaś na piętrze stropy płaskie (część z fasetą), wtórne (pierwotnie drewniane). We wnętrzu, w środkowej osi tylnego traktu zwracają uwagę monumentalne kamienne schody z dekoracyjnie opracowaną balustradą, strop kasetonowy, a w trakcie frontowym salon z ozdobną boazerią oraz zrekonstruowanym stropem z fasetą oraz częściowo oryginalnym parkietem z dwubarwnego drewna. Obecny eklektyczny wystrój jest częściowo autentyczny z lat 20. XX w., częściowo zrekonstruowany.

Dawny park krajobrazowy pochodzący z 1. połowy XIX wieku, otaczający niegdyś pałac, uległ daleko idącym przekształceniom. W chwili obecnej można w zasadzie mówić jedynie o jego pozostałościach. W najbliższym sąsiedztwie pałacu częściowo zanikła, częściowo uległa przekształceniu wewnętrzna sieć dróg. Najbliższe otoczenie zostało zniekształcone nowymi nasadzeniami z końca XX w., pojawiła się tu także nowa zabudowa. W miejscu dawnych historycznych zabudowań, położonych na południowy-wschód od rezydencji do dziś zachowała się (choć przekształcona) dawna oficyna.

Ze starodrzewu do dnia dzisiejszego zachowało się jedynie kilka lip drobnolistnych i szerokolistnych, klon jawor i klon zwyczajny, modrzew europejski, sosna zwyczajna, orzechy włoskie.

Zespół dworski w Humniskach zlokalizowany jest w niedalekiej odległości od wyjątkowo cennego drewnianego kościoła. Z dawnego zespołu do dziś zachował się skromny drewniano-murowany budynek dworu, dawna stajnia, oraz relikty parku. Dwór pochodzący wg tradycji z XVIII w. prawdopodobnie z przełomu XVIII/XIX w., był kilkakrotnie remontowany i przebudowywany, obecną formę zyskał w 1921 r., kiedy to został gruntownie przekształcony. Początkowo był to budynek drewniany, jednak w trakcie tego ostatniego remontu uzupełniono go cegłą. Zmianom uległ też wówczas

układ wnętrza, a pierwotnie czterospadowy kryty gontem dach zastąpiono półszczytowym, krytym blachą. W XIX w. stanowił własność Cybulskich.

Budynek dworu drewniano-murowany, konstrukcji zrębowej, otynkowany, wzniesiony na wysokiej kamiennej podmurówce. Wybudowany na rzucie prostokąta, parterowy, częściowo podpiwniczony (w piwnicach sklepienie kolebkowe). Prosta, bryła dworu urozmaicona została przeszklonym otwartym gankiem w elewacji frontowej (północnej). Ściany ganku przeprute arkadowymi otworami – odcinkowo zamkniętym w ścianie frontowej i półkoliście w ścianach bocznych. W elewacji tylnej (południowej) dwa wejściowe ganki. Budynek nakryty jest dachem półszczytowym, którego pokrycie stanowi blacha. Naroża i ściany zewnętrzne budynku wzmocnione są murowanymi z cegły przyporami. We wnętrzu układ dwutraktowy, częściowo zniekształcony. Obecnie budynek jest zaniedbany i wymaga przeprowadzenia gruntownych prac remontowo-konserwatorskich.

Nieopodal budynku dworu znajduje się murowana z kamienia piwnica o krzyżowo-kolebkowym sklepieniu, o której sądzi się, że jest pozostałością wcześniejszego dworu, datowanego na XVI w.

Na południowy-wschód od dworu usytuowana jest dawna stajnia dworska – murowany budynek na planie litery „L” nakryty dwuspadowymi dachami. Obiekt częściowo przekształcony znajduje się w złym stanie technicznym.

Od północy i wschodu dworu zachowały się relikty dawnego parku. Nieczytelne jest jego dawne rozplanowanie; z drzew dominują dęby, lipy, klony i modrzewie. Z drzew pomnikowych pozostał dwupniowy dąb szypułkowy. Cały obszar dawnego parku porastają ponadto liczne samosiewy.

W Zmiennicy choć od prawie wieku nie ma dworu, bardzo interesujące są pozostałości zespołu dworskiego. Czasy świetności zmiennickiej posiadłości dworskiej przypomina rozległy obszarowo park krajobrazowy i bardzo interesujący neogotycki spichlerz. Widoczne są też ślady dawnego dworu. Ponadto na terenie parku znajduje się drewniana kapliczka z figurą św. Jana Nepomucena (figura zrekonstruowana), figura Matki Bożej Niepokalanie Poczętej oraz figura św. Floriana.

Nieistniejący klasycystyczny dwór Zarembów i Czerwińskich, pochodzący z 1. połowy XIX w. został spalony w 1914 roku.

Natomiast zachowany do dziś, choć nieużytkowany budynek spichlerza, powstał w 1. połowie XIX w., prawdopodobnie pod koniec 1. ćwierci wieku. Wchodził on w skład zabudowań zespołu dworsko-folwarcznego ówczesnych właścicieli majątku – Zarembów, a następnie Czerwińskich. Do 1914 r. wykorzystywany był jako spichlerz zbożowy, po II wojnie światowej przez krótki czas użytkowany był jako dom ludowy. Od wielu lat opuszczony i dewastowany nadal pozostaje nieużytkowany, choć w ostatnich latach rozpoczęto niezbędne dla ocalenia obiektu prace remontowe (remont dachu).

Spichlerz wchodzący pierwotnie w skład zabudowań folwarcznych usytuowany jest w bliskim sąsiedztwie parku, po wschodniej stronie drogi Brzozów-Jasionów.

Budynek murowany z cegły, otynkowany, posadowiony na kamiennym fundamencie wzniesiono na planie prostokąta jako trójkondygnacyjny o zwartej, prostej bryle nakrytej wysokim dachem czterospadowym. Pokrycie dachu stanowi dachówka ceramiczna. Wnętrze bez podziałów, jedynie wzdłuż południowej ściany klatka schodowa wydzielona murowaną ścianą działową. Elewacje dłuższe są trójosiowe, krótsze – dwuosiowe. Na uwagę zasługuje stosunkowo bogaty (jak na obiekt folwarczny) zewnętrzny wystrój architektoniczny budynku. Naroża zaakcentowano wyciskaniem w tynku boniowaniem, ostrołukowe (zbliżone kształtem do trójkąta) otwory okienne ujęto w gładkie opaski, a w II i III kondygnacji dłuższych

elewacji pomiędzy oknami umieszczone są elipsoidalne blendy w gładkich opaskach. Podokienniki ukształtowane zostały w formie prostokątnego ślepego okna z malowaną imitacją stolarki okiennej. Na osi elewacji frontowej szeroki prostokątny otwór wjazdowy w kamiennym obramieniu. W kilku otworach okiennych zachowały się: fragmenty oryginalnej stolarki oraz ozdobne, kute kraty.

Spichlerz w Zmiennicy reprezentujący wczesny przykład architektury neogotyckiej w budownictwie folwarcznym stanowi cenny obiekt zabytkowy, nie tylko w skali gminy Brzozów, lecz również całego regionu. Obiekt, choć wykonano w ostatnim okresie remont dachu, nadal pozostaje w złym stanie technicznym.

Park krajobrazowy w Zmiennicy pochodzi z 1 ćwierci XIX w. Z dawnego historycznego układu zachowały się: lipowo-dębowy starodrzew, rozległe stawy z groblami i kanałami wodnymi, częściowo aleje i główne drogi dojazdowe. Park uległ też niestety w okresie powojennym znacznym przekształceniom – zespół został przecięty wzdłuż osi północ-południe asfaltową drogą, a w centralnej części dawnego ogrodu na terenie kwater drzew owocowych stoi obecnie drewniany kościół (przeniesiony z Jasionowa) i współczesne zabudowania plebańskie. W zachowanym drzewostanie przeważają lipy szeroko- i drobnolistne (za kościołem tworzą one zwartą kulisę), brzozy brodawkowate, dęby szypułkowe oraz klony zwyczajne. Występuje też jesion wyniosły, modrzew europejski, sosna pospolita. Wśród drzew pomników wyróżnić należy dęby szypułkowate, klon jawor, lipy drobno- i szerokolistne.

XI.4.4.c) Budynki użyteczności publicznej

Wyróżniającymi się obiektami zabytkowymi na terenie miasta Brzozowa są reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej. Stanowią one zarówno ważny element architektoniczny w krajobrazie miasta i w jego układzie urbanistycznym, jak również są materialnym świadectwem historii miasta i jego rozwoju. W zasobie zabytkowym Brzozowa odznaczają się też, obok architektury sakralnej, dobrym poziomem artystycznym. W tej grupie obiektów zabytkowych wymienić należy: ratusz, budynek Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół” oraz nie ujęte obecnie w GEZ Brzozowa, a posiadające znaczne wartości zabytkowe budynki: Towarzystwa Zaliczkowego, magistratu, dawnej siedziby starostwa a także kilka zabytkowych budowli szkół.

Wśród obiektów użyteczności publicznej do najbardziej reprezentacyjnych z racji pełnionych funkcji należy budynek ratusza usytuowany pośrodku płyty Rynku. Obecnie istniejący brzozowski ratusz wzniesiony został w 1896 r. wg projektu Władysława Łuczyckiego. W 1925 r. na wieży zamontowano zegar wykonany w fabryce zegarów Michała Mięśowicza w Krośnie. Ratusz ulegał kilkakrotnym przebudowom, które zmieniały jego pierwotny wygląd. Wieżę, wtopioną w środkową część elewacji frontowej w latach 40. XX w. przebudowano usuwając ostatnią ośmioboczną kondygnację i zwieńczono płaskim czterospadowym dachem. W latach 60. XX w. zrekonstruowano ośmioboczną kondygnację i ostrosłupowy hełm, przywracając wieży pierwotny wygląd (wg projektu inż. Jana Wojtowicza). Przebudowano też wejścia do budynku (likwidując wejście od zachodu). Likwidacji uległa też parterowa przybudówka od strony pn.-wsch. zwieńczona tarasem. W ostatnich latach ratusz poddany został kompleksowym pracom remontowo-konserwatorskim, m.in. przebudowano jego wnętrze (przebudowie uległ układ komunikacyjny wewnątrz budynku oraz wygląd elewacji północno-zachodniej).

Ratusz to budynek murowany z cegły, otynkowany, dwukondygnacyjny, posadowiony na wysokim cokole, podpiwniczony, z czterokondygnacyjną wieżą od frontu. Budynek nakryty jest dachem czterospadowym, wieża ostrosłupowym

hełmem, kryte blachą. Wzniesiony na rzucie wydłużonego prostokąta, z wieżą na planie kwadratu pośrodku elewacji frontowej południowo-wschodniej (czwarta kondygnacja wieży jest ośmioboczna) i ryzalitem pośrodku elewacji tylnej – północno-zachodniej.

Ratusz charakteryzuje się harmonijnie skomponowanym, historyzującym wystrojem architektonicznym. Mocniej zaakcentowana została druga kondygnacja budynku i wieża. Na wystrój ten składają się m.in.: gzymsy kordonowe oddzielające kondygnacje i profilowany gzyms wieńczący, profilowane obramienia otworów okiennych, zwieńczenia otworów okiennych II kondygnacji w postaci trójkątnych naczółków, płycinowe podokienniki oraz płycinowo-ramowa dekoracja II kondygnacji i wieży. Zwieńczenie trzeciej kondygnacji wieży tworzy fryz arkadkowy i profilowany gzyms.

Niezwykle charakterystycznym obiektem jest zlokalizowany przy ul. Armii Krajowej 3 budynek „Sokoła”, obecnie siedziba Brzozowskiego Domu Kultury i kina „Sokół”. Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” zostało powołane w Brzozowie w 1893 r. W 1905 r. podjęto decyzję o budowie siedziby brzozowskiej sokolni. W 1906 r. gmina przekazała teren pod budowę gmachu, a w 1909 r. oficjalnie podjęto budowę przyjmując projekt krakowskiego architekta Jana Sas-Zubrzyckiego i powierzając jej prowadzenie architektowi Stanisławowi Majerskiemu z Przemyśla. W 1912 r. obiekt został oficjalnie oddany do użytku. W czasie II wojny światowej wystrój wnętrza został częściowo zniekształcony przez Niemców. Ucierpiał też budynek – zniszczony i zdewastowany, po wstępnym zabezpieczeniu już w 1944 r., został gruntownie wyremontowany w kolejnych powojennych latach. W II. połowie XX w. przebudowano wnętrza obiektu.

Budynek o architekturze charakterystycznej dla twórczości Zubrzyckiego wzniesiono w duchu narodowego romantyzmu z wykorzystaniem motywów neoromańskich i neogotyckich. Patriotyczny i pełen symboli program dekoracji wzniesionego w okresie zaborów budynku, służyć miał sprawie niepodległości Polski. Elewacja wieży ozdobiona jest tarczami herbowymi – herb Brzozowa, tarcza z pieczęcią Rządu Narodowego z powstania styczniowego zawierająca herby Polski, Litwy i Rusi, herb Galicji i Lodomerii oraz popiersiami: Kazimierza Wielkiego, Władysława Jagiełły, królowej Jadwigi i Tadeusza Kościuszki.

Brzozowski „Sokół” to murowany z cegły, dwukondygnacyjny budynek na rzucie zbliżonym do prostokąta z okrągłą trójkondygnacyjną wieżą w północno-zachodnim narożniku i parterową dobudówką od południa. Bryła i elewacje budynku urozmaicone są ryzalitami w elewacjach zachodniej i północnej. Dach czterospadowy, kryty jest blachą, wieża posiada dach ostrosłupowy o pokryciu z dachówki ceramicznej. Bardzo charakterystyczne są ceglane, nieotynkowane elewacje na oblicowanej kamieniem podmurówce, z dekoracyjnymi elementami kamiennymi i tynkowanymi oraz charakterystycznymi, nieregularnie rozmieszczonymi, wystającymi z muru różnej wielkości „guzami” ze spieczonej cegły. Elewacje zwieńczone są formą belkowania z ceglanym fryzem kostkowym i profilowanym gzymsem. Charakterystyczne są dekoracyjnie opracowane szczyty ryzalitów, a zwłaszcza wejściowy ryzalit w elewacji północnej z rzeźbą sokoła na szczycie.

XI.4.4.d) Budownictwo mieszkalne

W wyniku zarządzenia Podkarpackiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków nr 14/2013 zasób Gminnej Ewidencji Zabytków Gminy Brzozów liczący 468 obiektów został ograniczony do 55 zabytków. Znaczną część obiektów, które znalazły się poza GEZ stanowiły budynki mieszkalne. Pomimo ciekawego, stosunkowo liczego i ciągle

jeszcze nie zdegradowanego zasobu budownictwa mieszkalnego (kamienice, wille, domy mieszkalne i gospodarcze) obecnie na terenie miasta i gminy Brzozów (oprócz kamienicy ze służbówką przy ul. Mickiewicza 23 wpisanej do rejestru zabytków pod nr A-211 oraz elewacji dwóch innych kamienic – ul. Bielawskiego 1 i Rynek 2) budynki tego typu nie są objęte żadną formą ochrony właściwej dla obiektów zabytkowych. Jest to o tyle dziwne, że na terenie miasta i gminy można spotkać liczne, nieprzekształcone lub przekształcone w niewielkim stopniu obiekty o niepodważalnej wartości zabytkowej, które nie zostały ujęte w GEZ. Problem ten dotyczy nie tylko budynków mieszkalnych, ale całego zasobu miasta i gminy, m.in. wspomnianych wcześniej budynków użyteczności publicznej i kapliczek. Nadmienić jeszcze trzeba, że dla samego miasta opracowano w 2000 r. *Studium historyczno-urbanistyczne*, którego częścią jest katalog zabytków w formie 93 kart katalogowych, zawierających informacje niejednokrotnie znacznie przekraczające dane, które znajdują się w kartach ewidencyjnych. Część tych zabytków istnieje nadal w formie nieprzekształconej. W związku z powyższym do GPONZ dołączony został Aneks z wykazem obiektów zabytkowych, które powinny być włączone do GEZ miasta i gminy Brzozów.

XI.4.4.e) Przemysł naftowy

Wielką rolę w rozwoju miejscowości regionu brzozowskiego odegrał przemysł naftowy, którego początki przypadają na omawianym obszarze na lata 80. XIX w. Pierwsze kopane szyby naftowe pojawiły się ok. 1880 r. na obszarze Zmiennicy. W 1880 r. istniało tu 10 szybów, a w następnych latach pojawiło się dalsze 15 otworów. Równie wcześnie, bo już w 1885 r. prowadzono poszukiwania ropy na terenie pobliskiego Turzego Pola. Warto odnotowania jest to, że w tej miejscowości podjęto pierwsze prace poszukiwawcze metodą wiertniczą. Przełom w poszukiwaniach i wydobywaniu ropy naftowej nastąpił na tym terenie w 1896 r., kiedy to dokonano pierwszych głębokich wierceń (szyb „Nad Grabcem 1”). W tym samym roku dokonano również wierceń na odcinku Grabownica-Humniska (na terenie Humnisk) oraz na terenie kopalni „Biała Ropa” w Starej Wsi. W Grabownicy pierwszy szyb o nazwie „Karpaty 1” założono w 1898 r. Do 1907 r. na odcinku Grabownica-Humniska odwiercono 19 otworów. Wobec dużej konkurencji i potencjału naftowego zagłębia borysławskiego prace poszukiwawcze i wydobywcze w rejonie Brzozowa zostały nieco zahamowane i ożywiły się dopiero po odzyskaniu przez Polskę niepodległości. Na terenie Grabownicy działały wówczas dwie firmy naftowe „Grabownica” i „Towarzystwo Galicja”. Pierwsza z nich do 1939 r. odwierciła 23 otwory, a druga 14 otworów. W 1939 r. firmy naftowe działały niemal we wszystkich miejscowościach gminy Brzozów: Starej Wsi, Grabownicy, Humniskach, Turzym Polu, Zmiennicy oraz w samym Brzozowie, wydobywając ogółem 1500 cystern ropy w ciągu roku (wraz z Witryłowem, w którym wydobywanie było jednak niewielkie). Podawane w 1928 r. głębokości odwiertów kształtowały się od 180 m (Stara Wieś) do 981 m w Humniskach. Prace wiertnicze prowadzone na taką skalę musiały siłą rzeczy przyczynić się do rozwoju całej infrastruktury, tak technicznej jak i zaplecza mieszkalnego dla pracowników i zarządców kopalni. Ten niezwykły, przemysłowy krajobraz, pełen wiertni o charakterystycznych wysokich wieżach wiertniczych i warsztatów dzisiaj można już tylko podziwiać na starych fotografiach. Charakterystyczne, gęsto porozmieszczane, drewniane wieże wiertnicze zniknęły bezpowrotnie, a wykarczowane tereny, na których je wzniesiono zostały częściowo z powrotem „zagarnięte” przez lasy. Jednak pomimo upływu czasu, przemierzając te tereny ciągle napotykamy na jednoznaczne ślady działalności wydobywczej - kiwony, kieraty czy trójnogi. Oprócz tych urządzeń technicznych na terenie Grabownicy zachowało się

kilkanaście budynków wzniesionych jeszcze przed II wojną światową - głównie mieszkalnych, ale również produkcyjnych, jak gazolinia, czy też pomocniczych jak stajnie. Wszystkie one znajdują się w części wsi zwanej Ksawerów (przy drodze prowadzącej do przysiółka Graby położonego w granicach Humnisk) i Kopalnia. Zdecydowanie najciekawszym zachowanym obiektem związanym z kopalnictwem naftowym jest drewniana willa dyrektora (lub zarządcy kopalni) wzniesiona zapewne w 1930 r., usytuowana przy drodze prowadzącej z do przysiółka Graby (ok. 800 m na północ od drogi Grabownica-Dydnia). Jest to budynek drewniany, z zewnątrz otynkowany, z wgłębnym portykiem na czterech słupach od frontu oraz przeszkloną werandą na osi w części ogrodowej. Zachowała się stolarka drzwiowa i okienna, a także drewniane, dekoracyjne elementy zastosowane w portyku i werandzie.

XI.4.4.f) Cmentarze i sztuka sepulkralna

Dość interesująco przedstawia się zbiór zabytkowych nagrobków znajdujących się na nekropoliach Brzozowa oraz w miejscowościach na terenie gminy. Stosunkowo licznie zachowały się starsze, pochodzące z XIX w. pomniki (głównie w Brzozowie). Są one zróżnicowane stylistycznie, począwszy od form najprostszych po bardziej wyszukane i wysmakowane stylistycznie. Na podstawie analizy sygnowanych nagrobków można zauważyć, iż dużą popularnością wśród fundatorów upamiętniających swoich bliskich cieszył się krośnieński ośrodek kamieniarski reprezentowany przez W. Dudka, Krzanowskiego, W. Wojtowicza, J. Paczosa z Białobrzegów czy też K. Zycha z Korczyny. Kolejnym było środowisko lwowskie, z którego wywodzili się A. Zagórski i T. Iwanowicz. Z kolei pojedyncze nagrobki pochodziły pracowni przemyskich (F. Majerskiego), rzeszowskich (T. Janika) czy też sanockich (S. Piątkiewicz).

Nielicznie natomiast na omawianych nekropoliach zachowały się przykłady artystycznej, zabytkowej metaloplastyki. Głównie są to pojedynczo występujące balustrady. Charakterystyczny jest także brak zabytkowych, rodzinnych kaplic grobowych będących niemymi świadkami właścicieli większych majątków.

Najbogatszą wśród miejscowości gminy pod względem zbioru zabytkowych nagrobków oraz ich klasy artystycznej jest nekropolia położona w Brzozowie. Związane jest to z zamożnością ludności Brzozowa siedziby starostwa jak również miejscowości ważnej dla biskupów przemyskich. Cmentarz założony został w k. XVIII lub na pocz. XIX w. i zlokalizowany na północ od miasta, w 1877 r. obejmował wschodnią część obecnego terenu, a w jego południowej części położony był budynek kostnicy. W tym kształcie cmentarz przetrwał do k. XIX w. (mapa z 1912 r. na podstawie danych z 1894 r.). W okresie 20-lecia międzywojennego nekropolia została poszerzona w kierunku wschodnim obejmując teren zbliżony do obecnego cmentarza. Na mapie WIG z 1938 r. widnieje budynek kostnicy zlokalizowany w miejscu obiektu, który stoi dzisiaj na wschód od kaplicy. Do czasu założenia cmentarza w Starej Wsi (1906 r.) spełniał swoją rolę dla mieszkańców obu miejscowości.

Na brzozowskim cmentarzu najliczniej zachowała się grupa sygnowanych nagrobków, dzięki czemu możemy odnotować kilka ośrodków kamieniarskich dostarczających swoje dzieła dla miejscowej ludności. Najliczniej, ze względu na bliskie położenie, reprezentowane jest środowisko krośnieńskie - głównie przez zakład Krzanowskiego, ale także zakład Józefa Paczosa z Białobrzegów czy też K. Zycha z Korczyny. Spotykamy także pojedyncze dzieło rzeszowskiego, bardzo płodnego warsztatu Tadeusza Janika. Wyrazem większych ambicji były zamówienia kierowane do lwowskich rzeźbiarzy, - potwierdzenie tej tezy znajdujemy w nagrobkach Aleksandra Zagórskiego (1871-1944) czy też Tadeusza Iwanowicza (1885-1944),

a także Przemyśla – nagrobek wykonany w pracowni Ferdynanda Majerskiego (1832-1921).

Charakterystyczną, wartą podkreślenia cechą cmentarza w Brzozowie jest stosunkowo licznie zachowana grupa nagrobków pochodzących z XIX w. Jednym z najstarszych jest nagrobek w postaci ostrosłupa na wysokim postumencie z datą 1827, zlokalizowany w pd.-wsch. narożniku nekropolii. Innym pochodzącym z podobnego czasu jest pomnik wystawiony byłemu jezuitcie, metropolicie gnieźnieńskiemu Ignacemu Raczyńskiemu (1741-1823), który zmarł w Przemyślu, pochowany został w Brzozowie, a następnie jego szczątki zostały przeniesione do kościoła w Obrzycku. Można także wymienić nagrobki: Wincentego Załuskiego, zm. 1837 (?); nagrobek pochodzący z 1851 r. o interesującej formie plastycznej (antyczna stella dekorowana z dwóch stron płaskorzeźbionymi przedstawieniami aniołów z urną/zgaszoną pochodnią); Tomasza Piotrowskiego, zm. 1858; Karola Draka, zm. 1868 – urzędnika państwowego i kawalera orderu Franciszka Józefa.

Zasób zabytkowych nagrobków opisywanej nekropolii jest również dobrym przykładem do prześledzenia różnego rodzaju form stylistycznych występujących w sztuce nagrobnej. Występują tutaj licznie pomniki w formie stelli (rodziny Ziółkowskich), stelli z krzyżem (Maria Woźniak, zm. 1892), stelli dekorowanej płaskorzeźbą (tondo z portretem kobiety, rodziny Federkiewiczów; postać anioła, nagrobek Wolańskich; Chrystus niosący krzyż, nagrobek Jana Pilawskiego, 1911, wyk. Józef Paczosa Białobrzegi/Krosno). Inną formą są postumenty zwieńczone krzyżami (artystycznie opracowany nagrobek rodziny Pilawskich; Franciszka Bielawskiego; rodziny Kościńskich, wyk. Krzanowski z Krosna), ostrosłupy na postumentach (Aleksandry Boruckiej, 1888; Anieli Dąbrowieckiej, 1904); kamienny postument z banderolą, zwieńczony krzyżem-drzewem (Jan Chudzik, 1933, wyk. A. Zagórski), postument z ułamaną kolumną (Błaszczków, wyk. Krzanowski). Można także wymienić nagrobki z różnorodną pełnoplastyczną rzeźbą. Przyjmuje ona formy dziecka klęczącego w modlitwie (nagrobek z zatartą inskrypcją), płaczki przy krzyżu (Maria Pilawska), Ecce Homo (Bielawskich).

Charakterystyczne - głównie dla ośrodków miejskich - są grobowce w formie tumb. W przypadku Brzozowa posiadamy kilka interesujących przykładów tego rodzaju nagrobków. Są nimi pomniki pochodzące z warsztatu sygnowanego „KRZANOWSKI I SWIE / KROSNO”: jeden rodziny Bielawskich o formie klasycyzującej, na którym umieszczono rzeźbę Upadek Chrystusa, drugi - rodziny Buchwaldów (ciekawszy artystycznie, ponieważ wykonany w rzadko stosowanej stylistyce geometrycznej secesji).

Nielicznie natomiast zachowały się charakterystyczne dla tych terenów nagrobki z metaloplastyki (ażurowy krzyż z Ukrzyżowanym, Antonina Wierzbińska, zm. 1902) tym bardziej warte ochrony.

Na zachodnich krańcach Brzozowa przy ul. Ceglowskiego zlokalizowana jest nekropolia żydowska. Kirkut ten został założony został zapewne w I poł. XIX w. dla miejscowej, licznej społeczności żydowskiej. W czasie II wojny światowej cmentarz ten zdewastowany, a w latach 90. XX w. odrestaurowany. W tym też czasie poustawiano poznajdywane resztki macew, z których w całości zachowała się tylko jedna. Ponadto, nieco na południe od kirkutu, w lesie, znajduje się drugi cmentarz żydowski – miejsce egzekucji i mogiła, gdzie w latach II wojny światowej, niemiecki okupant dokonywał mordów na przedstawicielach miejscowej społeczności żydowskiej. Cmentarz ten wydzielony jest ogrodzeniem, a nad mogiłą znajduje się okazały, współczesny pomnik w formie baldachimu oraz tablica pamiątkowa.

Zabytkowa nekropolia położona w Grabownicy została w obecnym miejscu założona na przełomie XVIII/XIX w. i poszerzona w kierunku północnym w 1878 r. Wcześniej mieszkańcy wsi chowani byli wokół wcześniejszego drewnianego kościoła. Pozostałością po tym cmentarzu przykościelnym jest nagrobek miejscowego proboszcza ks. Antoniego Kossaka (zm. 1864 r.). Na terenie grabownickiej nekropolii położonej na południe od kościoła, zachowało się wiele zabytkowych nagrobków. Zespół ten wyróżnia, spośród innych cmentarzy gminy, kilka przykładów rzeźby figuratywnej zdobiącej nagrobki. Nad całością cmentarza dominuje pomnik z rzeźbą płaczki (kobieta o zamkniętych oczach trzymająca wieniec obejmujący stojący krzyż), której podstawą jest filar na wielosegmentowej bazie (nagrobek m.in. rodziny Kaczorów, Kurzów). Pomimo nieodnalezienia sygnatury można przyjąć, że powstał on w warsztatach Krosna/Sanoka. Z tego pierwszego ośrodka pochodzą także inne nagrobki na grabownickim cmentarzu, np. kolejny nagrobek z rzeźbą – na wysokim kamiennym cokole widnieje postać siedzącego w zamyśleniu anioła, wspartego o postument, na którym stał krzyż (Miecio Supiński, zm. 1904). Powstał on w warsztacie Wojciecha Wojtowicza z Krosna. Dodatkowo zachowało się cenne dekoracyjne ogrodzenie tego nagrobka. Kolejny sygnowany nagrobek pochodzi z pracowni W. Dudka – na płycie/cokole ustawiony postument o dekoracyjnie rozwiązanym szczycie, pierwotnie zwieńczonym krzyżem, który obecnie leży obok nagrobka (Jan Pilszak, zm. l. 90 XIX w.). Z tego samego warsztatu pochodzi również pomnik rodzeństwa Pilszaków (zm. 1894 r.). Najwidoczniej prace Dudka spełniały wymagania rodziny, która powierzała mu kolejne realizacje. Na nekropolii występują także nagrobki w formie uproszczonej stelli z krzyżem (Józef Kopieński, zm. 1886; Maria Pelc zm. 1899) oraz charakterystycznego ostrosłupa (NN, zm. 1859 r.).

Na cmentarzu w Humniskach założonym wg karty ewidencyjnej w 1 poł. XVIII w. (oprac. M. Kujawska, 1999 r.) wśród zabytkowych nagrobków zachowało się kilka pomników o interesujących rozwiązaniach formalnych. Część z nich utrzymana została w stylistyce neogotyckiej: - nagrobek rodziny Cybulskich, właścicieli humnickiego majątku, w formie wysokiej sterczyny zwieńczonej wysmukłym pinaklem, o starannie wykonanych ornamentach (zachowało się także dekoracyjnie kute ogrodzenie); - Marii Kwiatkowskiej, zm. 1904 r. ozdobiony niszą z figurką NMP, wyk. Stanisław Piątkiewicz, 1905 r. autor nagrobków na cmentarzu w Sanoku, sztukaterii w kościele Jezuitów w Starej Wsi). Występuje także forma kamiennego kopca z krzyżem i banderolą (powstańca listopadowego Karola Miniewskiego, zm. 1900 r.), wysokiej stelli na postumencie, dekorowanej płaskorzeźbionym przedstawieniem anioła (Wojciech, zm. 1879 i Marianna Błyskał zm. 1901, wyk. W. Dudek z Krosna). Najczęściej spotykaną formą jest nagrobek w postaci postumentu zwieńczonego krzyżem – można w tym przypadku wymienić jeden z najstarszych – Józefy Dobrowolskiej zm. 1884 r.

Z racji długiej przynależności Starej Wsi do parafii w Brzozowie nekropolia w tej miejscowości była także cmentarzem dla mieszkańców wsi. Stan ten nie zmienił się także po założeniu w miejscu parafii w 1852 r. Toteż w Brzozowie znajdują się najstarsze mogiły księży jezuitów oraz sióstr służebniczek. Cmentarz w Starej Wsi powstał późno, bo dopiero w 1906 r. i z tej racji należy do młodszych z leżących na terenie gminy Brzozów historycznych cmentarzy. Cechą go wyróżniającą jest zabytkowa kaplica grobowa Jezuitów wybudowana w l. 1921-25 r. pod kierunkiem br. Stanisława Dyda. Warto przy tej okazji przybliżyć postać tego jezuitę, rodaka starowiejskiego. Żyjący w l. 1864-25, bardzo zasłużył się dla swojego zgromadzenia

na niwie budownictwa i stolarki. Uczeń arch. Stanisława Krzyżanowskiego i Edgara Kovatza projektował budynki i wyposażenie, kierował budowlami dla klasztorów zgromadzenia na terenie Galicji oraz na terenie całej II Rzeczypospolitej. Ślady jego działalności możemy poznać oprócz Starej Wsi także m.in. w Chyrowie, Krakowie, Lublinie, Lwowie, Nowym Sączu, Poznaniu, Stryju, Zakopanem. Młody wiek starowiejskiej nekropolii rzutuje na niewielki zasób zabytkowych nagrobków występujących na jej terenie. Niemniej jednak występują na niej nagrobki o zróżnicowanych formach. Nagrobki z pełną rzeźbą jak pomnik Marii Wesołowskiej (zm. 1925) z postacią NMP NP, o dobrze opracowanym detalu (pomnik Maryanny Szelc, zm. 1911). Nagrobki przyjmują także popularną formę postumentu z krucyfiksem (pomniki: Jana Bobra, zm. 1908 r.; Józefa Bobra, zm. 1911 r., zapewne warsztat krośnieński). Odnaleźliśmy także jeden nagrobek sygnowany – pochodzący z warsztatu J. Paczosa z Krosna. Pomnik Józefa Mazura, zm. 1923 r. powstał w formie starannie i dekoracyjnie opracowanej steli, zwieńczonej krucyfiksem. Cmentarz w Starej Wsi jest również miejscem pochówku dla Sióstr Służebniczek, których duża kwatery zlokalizowana jest wzdłuż zachodniej granicy nekropolii.

Pierwotnie mieszkańcy Przysietnicy byli grzebani wokół swojej obecnie nieistniejącej, drewnianej świątyni. Wg ks. Z. Trojnara (J. Olejko, *Przysietnica. Zarys dziejów*) nowy cmentarz został założony w 1820 r. na pow. 660 sążni, a następnie o taką samą powierzchnię poszerzony w 1871 r. Na przysietnickiej nekropolii zachowały się nieliczne zabytkowe nagrobki, wśród których najstarsze pochodzą z ok. pocz. XX w., ale głównie pochodzą z I. 20. i 30. XX w. Wśród ciekawszych przykładów sztuki sepulkralnej należy wymienić pomnik Józefa Radwańskiego (zm. 1904 r., kierownika szkoły i organisty) w formie antycznej steli zwieńczonej krzyżem z płaskorzeźbioną dekoracją floralną; nagrobek Pawła Jasłara (zm. 1910 r. także kierownik szkoły) czy też Zofii (zm. 1903 r.) i ks. Stanisława Władków (zm. 1930 r.).

XI.4.5. Zabytki ruchome

XI.4.5.a) Wystrój i wyposażenie świątyń

Bogaty jest zasób zabytków ruchomych znajdujących się na terenie miasta i gminy Brzozów. Są to głównie dzieła zgromadzone w świątyniach i w głównej mierze reprezentujące sztukę barokową.

Bogate wyposażenie brzozowskiej kolegiaty stanowią w większości dzieła wykonane w epoce baroku, w dużej mierze powstałe dzięki fundacji ówczesnego biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego. Począwszy od monumentalnego dwukondygnacyjnego ołtarza głównego (1677 r.) z obrazem Ukrzyżowania, bogato dekorowanym tabernakulum (k. XVII w.) oraz zespołem relikwiarzy, w kaplicach - lewej (z obrazem św. Anny Samotrzeć, autorstwa bernardyńskiego malarza Franciszka Lekszyckiego) i prawej (z ciekawym snycerskim obramieniem pola głównego w postaci drzewa Jessego i obrazem MB z Dzieciątkiem), ołtarze w kaplicach Adoracji (ołtarz św. Wincentego, 3. ćw. XVIII w.) i Matki Boskiej Ognistej (ołtarz Matki Boskiej Ognistej, 3. ćw. XVIII w.), para ołtarzy przy chórze, ambona o bogatej dekoracji snycerskiej (4 ćw. XVII w.), chrzcielnica (XVII/XVIII w.). Z okresu rokoka pochodzą natomiast stalle, tron biskupi, konfesjonały (3 ćw. XVIII w.). Większość wyposażenia świątyni została poddana restauracji przez warsztat prowadzony przez Stanisława Majerskiego na pocz. XX w. Wnętrze zdobią liczne

obrazy powstałe na przestrzeni wieków, poczynając od XVIII do pocz. w. XX w., m.in. Credo Apostolorum (przedstawienia apostołów), Stacje Drogi Krzyżowej. Na ścianach umieszczono szereg epitafiów głównie barkowych i poświęconych pamięci zasłużonych biskupów i księży. Wnętrze świątyni zdobi iluzjonistyczna polichromia pochodząca z poł. XVIII w. Należy podkreślić, że tak jak już wspomniano w ostatnich latach wykonano wiele prac przy świątyni, prace konserwatorskie objęły również wnętrze kolegiaty. Restauracji poddawane były poszczególne ołtarze, polichromia oraz inne elementy wyposażenia.

Ascetyczne, białe wnętrze jezuickiej świątyni w Starej Wsi dekorowane architektonicznymi podziałami ścian i szarością kapiteli modelowane jest przez światło, które wydobywa późnobarokowy przepych i bogactwo wyposażenia świątyni. Powstało ono w większości ok. poł. XVIII w. z fundacji bp przemyskiego W. H. Sierakowskiego. Na pierwszy plan wydobywa się architektoniczny ołtarz główny, w którego polu umieszczona jest kopia świętego wizerunku – obrazu Zaśnięcia i Wniebowzięcia NMP (oryginał z XVI w. cieszący się kultem został koronowany w 1877 r.; niestety został podpalony i spłonął w 1968 r.; kopia rekoronowana w 1972 r.). Natomiast zwieńczeniem ołtarza jest mocno rozbudowana, płaskorzeźbiona ale w sposób przestrzenny scena ukazująca Tróję Świętą adorowaną przez anioły. Ołtarze boczne (ok. 1760 r.) rozwiązaniami stylistycznymi (m.in. charakterystyczne płaskorzeźbione zwieńczenia) oraz kolorystyką nawiązują do ołtarza głównego tworząc zwarty zespół nawstaw ołtarzowych. Obrazy w nich umieszczone są w przeważającej liczbie autorstwa Karola Prevo z Mediolanu i datowane na równi z ołtarzami. Wystrój wnętrza dopełniają dwa późnobarokowe portale w prezbiterium z malowanymi wizerunkami biskupów Aleksandra A. Fredry (fundatora kościoła) i Wacława H. Sierakowskiego (ukończenie i konsekracja), koszowa ambona, rozłożysty prospekt organowy, oraz sześć konfesjonaliów. W pierwszej ćw. XX w. uzupełniono wnętrze starając się dopasować nowe wyposażenie do istniejącego. Wtedy to powstały neobarokowe balaski (1901 r.), stacje drogi krzyżowej (1904 r.), tabernakulum (1907 r.) konfesjonały (1925 r.), dwurzędowe stalle zakonne (1929 r.). Warto podkreślić, że część z tego wyposażenia wyszła z pracowni miejscowych zakonników (m.in. br. Jana Klimka).

Z białymi ścianami wnętrza kościoła kontrastuje zakrystia, której ściany i sklepienie pokrywa barokowa iluzjonistyczna polichromia (ok. 1760 r., rozszerzona w 1897 r. przez Józefa Heinrotha ze Lwowa). Zachowały się w niej także rokokowy ołtarz Ukrzyżowanego, lawaterz w ołtarzowej oprawie oraz późnobarokowe komody zakrystyjne. Po południowej stronie prezbiterium znajduje się kaplica św. Andrzeja Boboli ze sztukatorską dekoracją Stanisława Piątkiewicza (1910 r.).

Zabytki ruchome znajdują się także w pomieszczeniach na terenie klasztoru. Do nich należy kapica nowicjacka, której wystrój został zaprojektowany przez arch. Stanisława Krzyżanowskiego w duchu neorenesansowym, a wykonany został przez zakonników. Ściany zostały ozdobione bogatą dekoracją sztukatorską z tondami przedstawiającymi płaskorzeźbione portrety postaci związanych z zakonem jezuitów, z motywami aniołków; natomiast całość przekryto drewnianym stropem kasetonowym. Na wyposażeniu znajduje się m.in. neobarokowy (1897 r.) ołtarz z wizerunkiem św. Stanisława Kostki oraz tabernakulum z rzeźbą Matki Boskiej Loretańskiej zw. Nowicjacką (XVII w.).

Młody wiek przysietnickiej świątyni nie powinien rzutować na odbiór jej wystroju. W jej wnętrzu zachowało się wiele elementów z poprzedniego drewnianego kościoła o wyjątkowej klasie artystycznej. W skład tego zespołu wchodzi m.in. dwa ołtarze

boczne. Pierwszy ołtarz z pocz. XVII w. łączący w sobie strukturę gotycką z ornamentyką niderlandzkiego renesansu jest jednym z najstarszych retabulów na omawianym terenie. Druga nastawa - ołtarz św. Anny Samotrzeć, z 1625 r. jest świadectwem twórczości krośnieńskich snycerzy – zakupiona została do przysietnickiego kościoła od krośnieńskich franciszkanów w 1710 r.). Oprócz dużej wartości artystycznej nastaw ołtarzowych, ważne są również (dla dziejów malarstwa) umieszczone w nich obrazy. Pierwotnie znajdowały się w jednym ołtarzu tryptykowym, a obecnie zdobią oba ołtarze boczne. Wyjątkowość tych przedstawień polega na połączeniu w ich gotyckiej strukturze nowych cech zwiastujących następną epokę stylistyczną - renesans. Dodatkowo ze starszej świątyni pochodzi ambona (1716 r.), lichtarze (XVIII w.), obraz Matki Boskiej Różańcowej (XIX w.). Natomiast na 1 ćw. XX w. lub okres międzywojenny można datować interesujące portrety biskupów przemyskich J. Pelczara i A. Nowaka, którzy byli jednocześnie kołatorami kościoła. Biskup Nowak był fundatorem Drogi Krzyżowej powstałej już do nowo wybudowanej świątyni. W 1957 r. powstał ołtarz główny dobrej klasy artystycznej, z rzeźbami powstałymi w warsztacie uzdolnionego artysty. W informacji uzyskanej od ks. Z. Trojnara wykonawcą był Wilk z Przemyśla. Najprawdopodobniej chodzi o Józefa Wilka (1881-1957) jednego z ważniejszych polskich artystów I poł. XX w., a rzeźby powstałe dla Przysietnicy byłyby jednymi z ostatnich dzieł w twórczości tego artysty, który zmarł 4 marca 1957 r. W 1964 r. powstała polichromia autorstwa Stanisława Szmuca (zamalowana w 2000 r. przez Jakubczaka), a w 1973 r. Krakowski Zakład Witraży wykonał dwa witraże w prezbiterium.

Bogato zostało wyposażone także wnętrze kościoła parafialnego w Grabownicy Starzeńskiej, które do nowej świątyni zostało przeniesione z wcześniejszej drewnianej. Najważniejszym elementem wystroju jest zespół cennych, barokowych nastaw ołtarzowych, powstałych w licznie reprezentowanym na tym terenie warsztacie krośnieńskim. W jego skład wchodzi ołtarz główny p.w. św. Mikołaja (ok. 1633 r., 1724 r., 1926 r.) o charakterystycznej dekoracji floralnej, dwa ołtarze przytęczowe: lewy (1714 r.) z rzeźbą Matki Boskiej Bolesnej (późnobarokowa), prawy (1709 r.) z obrazem św. Józefa z Dzieciątkiem (współczesny ołtarzowi) oraz dwa ołtarzyki w transepcie: lewy (I poł. XIX w.) z obrazem św. Jana Nepomucena, i bardzo interesujący prawy, który z jednej strony w swojej strukturze posiada elementy z XVII w. (pochodzące z wyposażenia kościoła kapucynów w Bliznem), a z drugiej nawiązujące do tradycji miejsca – rzeźbę św. Barbary patronkę miejscowych górników-naftowców oraz płaskorzeźbę z krajobrazem grabownickich szybów. Barokowy wystrój kościoła dopełnia koszowa ambona (I poł. XVIII w.), chrzcielnica (1728 r.), a także część ze znajdujących się w nim obrazów i feretronów. Ściany wnętrza parafialnej świątyni dekoruje polichromia autorstwa Władysława Liskowskiego, wielokrotnie już wspomnianego malarza sanockiego.

Wspomniany powyżej artysta – W. Lisowski jest również autorem polichromii (1930 r.) zdobiącej wnętrze kościoła parafialnego w Humniskach. Jest ona jednym z ciekawszych przykładów realizacji tego artysty. Wypełnia szczelnie powierzchnię ścian i stropów bogatą i rozbudowaną ornamentyką o częstych odwołaniach roślinnych. Dodatkowo artysta w przestrzeni świątyni umieścił dużą liczbę wielopostaciowych przedstawień religijnych. Wykonane przez artystę dzieło nie jest jedyną tego rodzaju dekoracją we wnętrzu tej wyjątkowej świątyni. W ostatnich latach okazało się, że pierwotnie kościół ozdobiony był belkowym polichromowanym stropem (odkryto część polichromowanych belek). Starszą część wyposażenia kościoła

stanowią ołtarze – główny późnorenesansowy (po 1624 r.) z umieszczoną w polu głównym płaskorzeźbą Matki Boskiej Częstochowskiej (wyk. miejscowy rzeźbiarz Józef Lasek, 1930 r.), dwa w kaplicach transeptowych: pn. p.w. Św. Rodziny, pd. p.w. Serca Pana Jezusa (mal. T. Cybulski, 1900 r.). Ciekawym elementem wystroju świątyni w Humniskach jest ustawiona przy pd. ścianie tęczy barokowa, niewielka chrzcielnica w postaci czaszy podtrzymywanej przez parę aniołków, która została wstawiona w architektoniczną oprawę – w formie nastawy ołtarzowej z obrazem Św. Trójcy. Po pn. stronie tęczy odpowiada jej podobny ołtarzyk. Ponadto wśród wyposażenia tego kościoła należy także wymienić barokową ambonę (1717 r.) z malowanymi wizerunkami ewangelistów. W stylistyce tego okresu utrzymany jest także krucyfiks (XVII w.) umieszczony na belce tęczowej oraz dwa konfesjonały (XVIII w.).

Jednym z najcenniejszych elementów wyposażenia świątyni w Zmiennicy jest XVI-wieczna płyta nagrobna Wzdowskiego – fundatora kościoła w Jasionowie (zm. 1539). Płyta ta została kompleksowo odrestaurowana w roku 2015. Pozostałe elementy wystroju to komplet barokowo-klasycystyczny ołtarzy (główny i dwa boczne) powstałych na przełomie XVIII/XIX w. i pocz. XIX w. Starsze od ołtarzy są obraz (Trójca Św., XVIII w.) i rokokowe tabernakulum (ze Starej Wsi, ok. 1760 r.) w ołtarzu głównym, a także ambona (2 poł. XVIII w.). Po przeprowadzonych w ostatnim czasie pracach rekonstrukcyjno-konserwatorskich wnętrze kościoła pokryte iluzjonistyczną polichromią (której oryginalna część datowana jest na pocz. XIX w.) prezentuje się atrakcyjnie.

Skromnie przedstawia się natomiast wyposażenie zabytkowego kościoła w Górkach. W jego skład wchodzi ambona, ludowy krucyfiks na tęczy, grafiki z Drogą Krzyżową, umieszczona w miejscu ołtarza rzeźba pochodząca z warsztatu Jana Florka z Sanoka oraz obraz Serca Pana Jezusa autorstwa bardzo popularnego na tym terenie i wspomnianego już parokrotnie malarza Władysława Lisowskiego.

Wyposażenie kaplic

W skład wyposażenia kaplicy przy willi księży jezuitów w Starej Wsi wchodzi architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz utrzymany w stylistyce barokowej z umieszczonym w polu obrazem Pokłonu Trzech Króli (Dzieciątko Jezus z Sercem Gorejącym), obraz św. Józefa z Dzieciątkiem oraz importowanych rzeźb Pan Jezus Serce Gorejące i Matka Boska z Dzieciątkiem wykonanych przez firmę Mayer'sche Kunstanstalt München. Działająca po dzień dzisiejszy firma, założona w 1847 r., była w 2 poł. XIX w. jednym z większych w Europie warsztatów (w k. XIX w. zatrudniała ok. 500 pracowników, miała oddziały w Londynie i Nowym Jorku, jej witraże zdobiły bazylikę św. Piotra i Pawła w Rzymie) tworzących m.in. elementy wystrojów kościołów (Monachium wraz z warsztatami tyrolskimi były głównymi ośrodkami, których wyroby snycerskie, rzeźbiarskie były często kupowane przez księży/parafian ówczesnej Galicji).

W kaplicy głównej klasztoru Sióstr Służebniczek znajduje się natomiast neobarokowy architektoniczny, jednokondygnacyjny ołtarz wykonany ok. I. 90. XIX w. przez miejscowych Jezuitów br. Józefa Syndyka oraz br. Jana Klimka. W polu głównym została umieszczona figura NMP Niepokalanie Poczętej pochodząca z warsztatu monachijskiego.

XI.4.5.b) Kapliczki

Zasób zabytkowych kapliczek znajdujących się na terenie gminy Brzozów jest dość liczny i zróżnicowany pod względem stylistycznym. Najwięcej ilościowo zachowało się kapliczek najbardziej typowych, czyli słupowych. Głównie są one dwu/trzysegmentowe z niszami w górnych segmentach, w których umieszczano kultowe wizerunki, rzeźby.

Kolejnym rodzajem kapliczek jest forma zbliżona do kapliczki słupowej z tą różnicą, że górna część kapliczki jest otwarta od frontu. W tej stylistyce została wykonana kapliczka obok nr. 245 w Humniskach. Masywna i przysadzista, składa się z dolnej części z zamkniętą prostokątną niszą oraz górnej, która tylną ścianką, półkolumnami i parą kolumn frontowych podtrzymuje zwieńczenie w formie wydatnego gzymsu. Całość zwieńczona namiotowym daszkiem. Zbliżona do niej stylistycznie jest kapliczka znajdująca się w tej samej miejscowości - obok domu nr 182.

XI.4.5.c) Pomniki

Licznie na terenie gminy występują zabytkowe pomniki, wśród których większość stanowią monumenty, które wznoszono z potrzeb patriotycznych miejscowej ludności – utrwalenia ważnych miejsc lub wydarzeń.

Najstarszym jest usytuowany na granicy pomiędzy Starą Wsią a Brzozowem pomnik konfederatów barskich utrwalający pamięć o potyczce z 1764 r., która rozegrała się w tym miejscu pomiędzy wojskami polskimi i rosyjskimi. Ufundowany został w ok. 1830 r. w formie kopca, na którym ustawiono kolumnę z niewielką kapliczką/ślepą latarnią zwieńczoną krzyżem.

Pięćsetna rocznica bitwy pod Grunwaldem była wydarzeniem, które szerokim echem odbiło się w ówczesnej Galicji - było przyczyną licznych manifestacji patriotycznych społeczeństwa. Ich materialną pozostałością było fundowanie przez miejscowe społeczności tablic i pomników grunwaldzkich. Wśród tych ostatnich na terenie brzozowskiej gminy znajdujemy przykład m.in. w stolicy regionu. Pomnik usytuowany został w eksponowanym miejscu, na południe od kolegium Misjonarzy, na skraju skweru. Powstał w warsztacie znanego lwowskiego rzeźbiarza Władysława Gawlińskiego (autora wielu medalionów i popiersi zdobiących nagrobki na Cmentarzu Łyczakowskim; rzeźbił m.in. dla firmy Henryka Periera). Artysta w brzozowskiej realizacji wykorzystał typowe dla tego rodzaju pomnika elementy jak stojący u podstawy orzeł z rozpostartymi skrzydłami oraz stojącą na wysokim postumencie postać Matki Boskiej Niepokalanie Poczętej, Królowej. Powstałe dzieło dobrze świadczy o jego zleceniodawcach, którzy wybrali uznanego wówczas artystę, a powstała rzeźba jest jednym z cenniejszych przykładów sztuki rzeźbiarskiej pocz. XX w. na tym terenie.

XI.4.6. Zabytki archeologiczne

Gmina Brzozów znajduje się ok. 55 km na południowy - wschód od Rzeszowa i administracyjnie należy do powiatu brzozowskiego. Pod względem geomorfologicznym wchodzi w skład Pogórza Dynowskiego. Sieć wodną na terenie gminy tworzy rzeka Stobnica, jak również mniejsze często bezimienne ciek. Większą część terenu gminy zajmują pola uprawne, lasy a także łąki.

Informacje, jakimi dysponujemy do rekonstrukcji pradziejów dla gminy Brzozów zawdzięczamy przede wszystkim badaniom powierzchniowym Archeologicznego Zdjęcia Polski (AZP) oraz nielicznym badaniom wykopaliskowym. Mimo to, pozostaje nadal wiele nierozstrzygniętych kwestii. Podkreślić również należy, że nie wszystkie z przedstawionych w niniejszym Programie stanowisk archeologicznych mają taką

samą wartość poznawczą. Na obszarze gminy Brzozów zarejestrowano zarówno duże osady, które były zasiedlone przez długi czas, nie tylko przez przedstawicieli jednej kultury (są to tzw. stanowiska wielokulturowe), jak również pojedyncze znaleziska (ślady osadnictwa oraz punkty osadnicze). Przedstawiona niżej sytuacja osadnicza wyraźnie uwidacznia luki w bazie źródłowej co widać przede wszystkim w dysproporcji ilości stanowisk z poszczególnych okresów chronologicznych. Wiąże się to zapewne z określonymi preferencjami osadniczymi ludności poszczególnych kultur, jednak wydaje się, że sytuacja ta odzwierciedla przede wszystkim braki, które wynikają m.in. z niedostępności wielu obszarów na terenie gminy (tereny zabudowane, ogródki działkowe, lasy itp.).

Obszar gminy Brzozów obejmuje 7 niepełnych „arkuszy” AZP¹⁵. Cały ten teren był penetrowany podczas badań powierzchniowo-poszukiwawczych w latach 80. – 90. XX w. Zlokalizowano tutaj łącznie 156 stanowisk archeologicznych (Tabela 1). Numeracja w obrębie miejscowości a także w obrębie arkuszy AZP jest podawana zgodnie z dokumentacją konserwatorską (karty KESA).

Spośród zarejestrowanych stanowisk wiele daje się bliżej datować dzięki występowaniu charakterystycznej ceramiki, narzędzi krzemiennych lub innych zabytków. Są jednak i takie, które ogólnie możemy dziś odnosić do pradziejów (posiadają adnotację: pradzieje, jest to 55 stanowisk) lub są nieokreślone (zaledwie 2 stanowiska). Te pierwsze pozwalają podzielić archeologię interesującego nas obszaru na poszczególne okresy chronologiczne.

Najstarszy odcinek dziejów człowieka stanowi epoka kamienia, którą rozpoczyna okres zwany „paleolitem”. Z obszaru gminy Brzozów najwcześniejsze ślady działalności człowieka datowane są dopiero na okres paleolitu schyłkowego (IX tys. p. n.e.). Materiał zabytkowy łączony z tym odcinkiem czasu to pojedynczy tyłczak wykonany z margla, zarejestrowany na obszarze stan. 5 w Brzozowie (l.p.: 5).

Następny okres zwany jest mezolitem. Obejmował on rozwój społeczności łowiecko-zbierackich i trwał od ok. VII/VI tys. p.n.e. do ok. V tys. p.n.e. Na niektórych obszarach ludność mezolityczna współwystępowała z ludnością związaną już gospodarczo z okresem neolitu (o którym niżej). Niestety na obszarze gminy Brzozów nie zarejestrowano jak dotąd stanowisk, które można by łączyć z tym okresem.

Z dużym prawdopodobieństwem większość stanowisk, które posiadają bardzo ogólne określenie chronologiczne „epoka kamienia”, należy wiązać z paleolitem lub mezolitem. Stanowiska, które posiadają adnotację chronologiczną „epoka kamienia” to 7 stanowisk. Są to: Górki stan. 18 (l.p.: 39), Grabownica Starzeńska stan. 8 (l.p.: 48); Humniska stan. 3 (l.p.: 60), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 83), Stara Wieś stan. 7, 24 (l.p.: 96, 113) oraz Turze Pole stan. 3 (l.p.: 126).

W najmłodszej fazie epoki kamienia, czyli neolicie (początek ok. VI tys. p.n.e.), doszło do zasiedlenia interesującego nas obszaru, przez ludność osiadłą. Dokonał się wtedy ogromny skok cywilizacyjny określany niekiedy mianem „rewolucji neolitycznej”. Wiązał się on głównie z tym, iż ludność opanowała umiejętność uprawy roli a także hodowli zwierząt. Na dużą skalę zastosowano także ekstensywne rolnictwo wypaleniskowe. Wtedy też po raz pierwszy zaczęto wykonywać naczynia z gliny, które wypalano w ogniskach.

Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 20 stanowisk datowanych ogólnie na okres neolitu. Są to: Brzozów stan. 1-2, 7 (l.p.: 1-2, 7), Górki stan. 14 (l.p.: 35),

¹⁵ Obszary AZP: 109-76 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1987); 109-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1986); 110-76 (A. Lubelczyk 1994); 110-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1984); 111-76 (J. Ginalska, A. Muzyczuk 1992); 111-77 (A. Lubelczyk, J. Młynarski 1984); 112-77 (E. Pohorska-Kieja 1987).

Grabownica Starzeńska stan. 2-5 (l.p.: 42-45), Humniska stan. 2, 4 (l.p.: 59, 61), Przysietnica stan. 6 (l.p.: 86), Stara Wieś stan. 5, 8-9, 13, 17, 25, 34 (l.p.: 94, 97-98, 102, 106, 114, 123), Turze Pole stan. 7 (l.p.: 130) oraz Zmiennica stan. 5 (l.p.: 142). W ich obrębie zarejestrowano m.in. topory granitowe, krzemienne siekierki, krzemienne odłupki oraz wióry retuszowane, krzemienne noże tylcowe a także charakterystyczne fragmenty ceramiki.

Ze względu na bardzo charakterystyczną formę naczyń, przede wszystkim pucharów oraz amfor, ukształtowanych „lejkowato”, kolejna z omawianych tu jednostek kulturowych, nazywana jest kulturą pucharów lejkowatych. Stanowiła ona kolejny etap rozwoju kultur neolitycznych (początek ok. 4500 do 3000/2900 p.n.e.). Kultura ta kończyła proces neolityzacji na terenie Europy Środkowej. Z obszaru gminy Brzozów zabytki związane z tą jednostką kulturową znane są wyłącznie z jednego stanowiska w miejscowości Zmiennica stan. 15 (l.p.: 152), gdzie zarejestrowano bardzo charakterystyczne narzędzie, wiórowiec z krzemienia świeciechowskiego.

Ostatnią jednostką kulturową okresu neolitu na terenie Polski jest kultura ceramiki sznurowej (początek ok. 3100/3000 do ok. 2000 p.n.e.). Jej nazwa pochodzi od specyficznego sposobu zdobienia ceramiki za pomocą odcisków sznura. Bardzo charakterystyczne są dla niej topory kamienne oraz siekierki. Z obszaru gminy Brzozów znane są tylko 2 pewne stanowiska, które można wiązać z tą kulturą, a mianowicie Górki stan. 1 (l.p.: 22) oraz Grabownica Starzeńska stan. 6 (l.p.: 46). W obydwu przypadkach znalezione zostały topory kamienne. W pierwszym przypadku znaleziony został toporek wykonany z piaskowca. W przypadku drugim była to siekierka krzemienista, która zaginęła. W przypadku obydwu stanowisk nie ma pewności co do dokładnej lokalizacji. Innym interesującym stanowiskiem jest Zmiennica stan. 6 (l.p.: 143), gdzie zarejestrowano kopiec ziemny, który być może należy również wiązać z omawianą tu jednostką kulturową.

W epoce brązu nastąpił kolejny ważny moment w dziejach człowieka. Pojawiły się a także upowszechniły przedmioty wykonywane z brązu. Natomiast w ogólnym zakresie kultury i życia codziennego kontynuowano osiągnięcia neolitu, szczególnie w zakresie produkcji żywności. Z przełomem neolitu oraz wczesną epoką brązu możemy identyfikować szereg stanowisk z terenu gminy Brzozów. Są to stanowiska zlokalizowane w następujących miejscowościach: Brzozów stan. 8 (l.p.: 8), Górki stan. 6-7, 10, 13 (l.p.: 27-28, 31, 34), Grabownica Starzeńska stan. 16 (l.p.: 56), Stara Wieś stan. 10, 16, 28 (l.p.: 99, 105, 117), Zmiennica stan. 14 (l.p.: 151). Zabytki zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim siekierki wykonane z margla, odłupki krzemienne, narzędzia wnekowe oraz łuszczone krzemienne. Również kilka stanowisk łączonych jest bardzo ogólnie z wczesną epoką brązu. Są to: Brzozów stan. 12, 20 (l.p.: 12, 20), Humniska stan. 11 (l.p.: 68), Stara Wieś stan. 26 (l.p.: 115), Zmiennica stan. 3 (l.p.: 140). Materiały posiadające wspomnianą adnotację to m.in. krzemienne noże tylcowe, drapacze, fragmenty siekierok a także charakterystyczne fragmenty ceramiki. Część stanowisk również nie posiada konkretnej chronologii a jedynie ogólne datowanie w ramach epoki brązu.

Są to: Brzozów stan. 16, 18 (l.p.: 16, 18), Stara Wieś stan. 19, 23, 25 (l.p.: 108, 112, 114), Zmiennica stan. 4, 13, 18-19 (l.p.: 141, 150, 155-156). Materiały zarejestrowane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim fragmenty naczyń. Analogiczna sytuacja jest w przypadku stanowisk z dość ogólną adnotacją chronologiczną „epoka brązu/okres halsztacki”. Są to: Górki stan. 11-12, 15, 17-18 (l.p.: 32-33, 36, 38-39), Grabownica Starzeńska stan. 10 (l.p.: 50), Humniska stan. 12, 15, 17 (l.p.: 69, 72, 74), Turze Pole stan. 2, 4-10, 14 (l.p.: 125, 127-133, 137), Zmiennica stan. 2, 5, 8, 10, 20 (l.p.: 139, 142, 145, 147, 157). W przypadku jednego stanowiska (Humniska stan. 10

– l.p.: 67) określenie chronologii było bardzo utrudnione, dlatego też posiada ono niezbyt jasną adnotację „epoka brązu/okres halszacki, okres lateński?”.

Kolejnym etapem w ramach epoki brązu był jej starszy okres. Rozwijała się wówczas kultura trzciniecka (początek ok. 1600 do ok. 1400 p.n.e.). Z obszaru gminy Brzozów znane jest tylko jedno stanowisko, które można wiązać z tą jednostką kulturową, a mianowicie Stara Wieś stan. 30 (l.p.: 119). Pozyskane tam materiały to przede wszystkim charakterystyczne fragmenty ceramiki.

W młodszej oraz późnej epoce brązu nastąpił rozwój kolejnej jednostki kulturowej a mianowicie kultury łużyckiej. Wraz z jej nastaniem wyraźnie widoczna jest intensyfikacja osadnictwa z epoki brązu na terenie Polski. Ten proces nie posiada jednak swojego odbicia na obszarze gminy Brzozów. W młodszej a także późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza Polskę południowo-wschodnią zasiedlała jednostka kulturowa określana mianem tarnobrzesckiej kultury łużyckiej (do niedawna nazywana grupą tarnobrzescką). Okres jej istnienia przypadał zarówno na okres epoki brązu jak i na wczesną epokę żelaza (od 1300/1200 do ok. 400 p.n.e.). Charakterystyczne było dla niej grzebanie swoich zmarłych na dużych, płaskich cmentarzyskach po wcześniejszym skremowaniu zwłok (tzw. pola popielnicowe). Inwentarze zabytków tarnobrzesckiej kultury łużyckiej to głównie naczynia w typie garnków, waz oraz kubków, o chropowatych powierzchniach, zdobionych ornamentyką plastyczną a także przedmioty brązowe (narzędzia, broń, ozdoby), później również żelazne (w okresie halszackim). Z interesującego nas obszaru znane są zaledwie 2 stanowiska pewnie wiązane z tą jednostką kulturową: Humniska stan. 23 (l.p.: 80), Przysietnica stan. 9 (l.p.: 89), które istniały prawdopodobnie w późnej epoce brązu oraz we wczesnej epoce żelaza (okres halszacki) jak również już w okresie samej epoki żelaza. Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. W tym miejscu wspomnieć należy również o stanowisku z miejscowości Humniska stan. 9 (l.p.: 66), na obszarze którego zarejestrowano materiały prawdopodobnie również należące do tarnobrzesckiej kultury łużyckiej.

Rozwój kultury lateńskiej, powszechnie łączonej z Celtami, miał miejsce w przeciągu ostatnich czterech wieków p. Chr. Nastąpił wówczas przełom, związany przede wszystkim z nowymi zdobyczami cywilizacyjnymi zarówno w dziedzinie rolnictwa jak i rzemiosła. Zaczęto wówczas stosować powszechnie m.in. pług, piłę czy młotek. Pojawiły się także naczynia wykonywane na kole z charakterystyczną domieszką grafitu. Z obszaru gminy Brzozów znane jest tylko jedno znalezisko, które możemy wiązać z okresem istnienia kultury lateńskiej i to też nie bezpośrednio, a mianowicie srebrna moneta Ptolemeusza III (246-221 r. p.n.e.), władcy Egiptu. Należy podkreślić, iż w przypadku znalezisk monet trzeba pamiętać o możliwości ich długiego obiegu. W związku z tym data wybitcia monety rzadko kiedy jest identyczna z czasem jej zdeponowania w ziemi. Z okresem lateńskim można prawdopodobnie łączyć również materiał ceramiczny odkryty na stan. 10 w Humniskach (l.p.: 67).

Kolejna fala osadnictwa, jaka widoczna jest na interesującym nas obszarze związana jest z okresem wpływów rzymskich. W ciągu czterech pierwszych wieków n.e. rozwijała się na terenie Polski południowo-wschodniej kultura przeworska. Charakterystyczne dla niej zabytki to przede wszystkim naczynia lepiące ręcznie, prześlikli gliniane, ciężarki tkackie, narzędzia oraz ozdoby (przede wszystkim zapinki). To właśnie z kulturą przeworską identyfikuje się szereg stanowisk z obszaru gminy Brzozów. Stanowiska te, w liczbie 22, jedynie ogólnie łączone są z okresem rzymskim. Są to: Brzozów stan. 9, 14, 16, 18-19 (l.p.: 9, 14, 16, 18-19), Grabownica Starzeńska stan. 13 (l.p.: 53), Humniska stan. 4, 8-9, 20 (l.p.: 61, 65-66, 77), Stara Wieś stan. 6,

8, 11, 14, 16-17, 22, 27, 32 (l.p.: 95, 97, 100, 103, 105-106, 111, 116, 121), Turze Pole stan. 8, 12 (l.p.: 131, 135), Zmiennica stan. 11 (l.p.: 148). Zabytki jakie zostały odkryte na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim bardzo charakterystyczne fragmenty naczyń. Podkreślić również należy, że 9 stanowisk: Górki stan. 2, 6 (l.p.: 23, 27), Humniska stan. 11, 16, 19, 21 (l.p.: 68, 73, 76, 78), Turze Pole stan. 7, 9 (l.p.: 130, 132), Zmiennica stan. 12 (l.p.: 149), ze względu na występowanie na ich powierzchni charakterystycznego materiału zabytkowego (ceramiki toczonej na kole garncarskim) może być ściślej datowanych na późny okres rzymski (od 2 poł. II w. n. e. do poł. IV w. n. e.). W tym miejscu wspomnieć należy również o niewielkim skarbie sześciu monet, jaki odkryty został w Grabownicy Starzeńskiej stan. 1 (l.p.: 41). Wśród odkrytych monet znajdowały się denary: Wespazjana (69-79 r. n. e.), Antonina Piusa (138-161 r. n. e.) oraz Marka Aureliusza (161-180 r. n. e.). Innym skarbem odkrytym na obszarze gminy Brzozów jest depozyt monet znany z miejscowości Przysietnica stan. 1 (l.p.: 81). Niestety brak jest bliższych informacji na temat składu skarbu. Nie można pominąć również znaleziska pojedynczej monety Konstancjusza i Chlorusa (293-306 r. n. e.) z miejscowości Turze Pole stan. 1 (l.p.: 124). W tym przypadku występuje jednak pewna niejasność gdyż na karcie KESA jest mowa o monecie Konstancjusza podczas gdy w literaturze można znaleźć informacje o dwóch monetach, małym i dużym brązie Konstantyna (M. Aleksiewicz, *Zarys osadnictwa w okresie lateńskim i rzymskim oraz wpływów kultury prowincjonalno-rzymskiej na ziemie województwa rzeszowskiego*, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, t. I, z. 1, s. 60).

W okresie od 2 poł. IV w. n. e. do końca wieku V miały miejsce znaczne ruchy ludnościowe, określane jako tzw. wędrówki ludów. Na skutek tych przemieszczeń ludności napłynęła ze wschodu na ziemie Polski ludność słowiańska. Miało to miejsce na początku VI w. Na ten czas datuje się początek wczesnego średniowiecza, który trwał do połowy wieku XIII. Charakterystyczne dla tego okresu zabytki to przede wszystkim naczynia garmkowate lepiące ręcznie (później również obtaczane), zdobione linią falistą, znakami garncarskimi na dnach, przeszłiki gliniane, ciężarki tkackie oraz narzędzia żelazne (nożyce, noże, sierpy), broń (topory). Z obszaru gminy Brzozów znanych jest 13 stanowisk, które można wiązać z okresem wczesnego średniowiecza. Są to: Górki stan. 2-3 (l.p.: 23-24), Grabownica Starzeńska stan. 3, 8 (l.p.: 43, 48), Grabownica Starzeńska stan. 12-14 (l.p.: 52-54), Humniska stan. 3-7 (l.p.: 60-64), Przysietnica stan. 3 (l.p.: 83). Niezbyt precyzyjnie, na okres średniowiecza, datuje się znaleziska z miejscowości: Górki stan. 3, 8-9 (l.p.: 27, 29-30) oraz Zmiennicy stan. 1 (l.p.: 138). Również bardzo ogólną chronologię – późna faza wczesnego średniowiecza – posiadają zabytki ze stan. 9 oraz 11 w Grabownicy Starzeńskiej (l.p.: 49, 51) oraz stan. 7 w Przysietnicy (l.p.: 87). Na okres przełomu wczesnego średniowiecza i późnego średniowiecza datowane jest stanowisko z Brzozowa stan. 19 (l.p.: 19).

W okresie późnego średniowiecza (XIV-XV w.), na obszarze gminy Brzozów istniało szereg stanowisk archeologicznych. Są to: Brzozów stan. 9, 21 (l.p.: 9, 21), Grabownica Starzeńska stan. 15 (l.p.: 55), Humniska stan. 8 (l.p.: 65), Stara Wieś stan. 2, 15, 30 (l.p.: 91, 104, 119), Turze Pole stan. 9 (l.p.: 132). Zabytki pozyskane na wymienionych stanowiskach to przede wszystkim ceramika (garnki, misy oraz dzbany).

Na okres przełomu późnego średniowiecza i okresu nowożytnego datowane jest stanowisko z miejscowości Górki stan. 5 (l.p.: 26). Z kolei już z właściwym okresem nowożytnym powiązano 4 kopce ziemne zlokalizowane w miejscowości Zmiennica stan. 6 (l.p.: 143) oraz materiał pozyskany na obszarze stan. 8 w Górkach (l.p.: 29). Na wiek XVI należy prawdopodobnie ustalić chronologię materiału zabytkowego jaki

pozyskano na obszarze stan. 1 w Starej Wsi (l.p.: 90). Na okres od XVII do XVIII w. datowane są zabytki odkryte w miejscowości Brzozów stan. 4 (l.p.: 4), gdzie zarejestrowano m.in. fragment pucharka szklanego. Z kolei ze stan. 1 w Brzozowie (l.p.: 1) znana jest moneta groszowa wybita w 1768 r., za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Inną monetę odkryto na obszarze stan. 8 w miejscowości Górki (l.p.: 29). Niestety oprócz adnotacji, że moneta ta pochodzi z okresu nowożytnego nie dysponujemy bliższymi informacjami na jej temat.

Na koniec należy wspomnieć również o nadzorach archeologicznych wykonanych w latach 2008-2009, przy wykonywaniu prac rewitalizacyjnych Ratusza Miejskiego w Brzozowie, w obrębie stan. 21 (l.p.: 21). W 2008 r. przeprowadzono nadzór przy wykonywaniu nowych fundamentów schodów zewnętrznych, prowadzących do wnętrza Ratusza jak również przy wykonywaniu nowej instalacji burzowej, odprowadzającej wodę przy południowej części Ratusza (kierownik badań: P. Kotowicz). Podczas tych prac zarejestrowano wyłącznie nawarstwienia o metryce nowożytnej. Autor sprawozdania z tych badań przypuszczał, iż mogło to być związane ze zniszczeniem starszych nawarstwień w wyniku ciągłego użytkowania terenu lub też z tym, że nawarstwienia te znajdują się poniżej poziomu wykopów instalacyjnych (P. Kotowicz, *Nadzór archeologiczny przy Ratuszu na Rynku w Brzozowie w 2008 r.*, Sanok 2009, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie). Z kolei nadzory z roku 2009 związane były przede wszystkim z wykonaniem izolacji opaskowej fundamentów Ratusza, jak również wykonaniem wkopów pod instalację wodno-kanalizacyjną w jego otoczeniu oraz z „przebiciem” wejścia z sali piwnicznej 1 do domniemanej sali 2 (kierownik badań: M. Glinianowicz). Pozyskany materiał zabytkowy (fragmenty ceramiki oraz kafle piecowe) datowany na XIV-XIX w. może potwierdzać długotrwałe użytkowanie miejsca, na którym znajduje się obecny Ratusz. Istotnym odkryciem były zwłaszcza relikty murów kamiennych i kamienno-ceglanych odkrytych w piwnicach Ratusza. Mogą one być związane z ewentualnymi wcześniejszymi fazami budowlanymi obiektu. Wyniki tych nadzorów z całą pewnością potwierdziły zasadność, a także konieczność wykonywania tego typu prac w rejonie brzozowskiego Ratusza (M. Glinianowicz, *Nadzór archeologiczny przy Ratuszu na Rynku w Brzozowie w 2009 r.*, Sanok 2010, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

W roku 2012 kolejny raz prowadzone były prace badawcze w obrębie brzozowskiego rynku (stan. 21) wykonywane w związku z jego rewitalizacją. W trakcie prac po południowo-zachodniej stronie ratusza udokumentowano kamienną studnię, całkowicie zasypaną. Ponadto nie uchwycono tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych, pozyskano jedynie nieliczne fragmenty nowożytnych naczyń ceramicznych (A. Dobrawa-Jaracz, *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przeprowadzonego w dniach 19 marca 2012 -31 sierpnia 2013 r. w obrębie zabytkowego Rynku w Brzozowie na działce nr 1631 w trakcie inwestycji pn. „Rewitalizacja Rynku w Brzozowie”, woj. Podkarpackie, Rzeszów 2013, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).*

Kolejne badania archeologiczne prowadzono w związku z budową obwodnicy Brzozowa w 2014 roku. Objęto nimi stanowisko archeologiczne nr 15 AZP 110-76/16 zewidencjonowane w trakcie realizacji programu badań powierzchniowych Archeologiczne Zdjęcie Polski jako prahistoryczny ślad osadnictwa. Badania miały charakter sondażowy, nie zarejestrowano tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych, jak również nie pozyskano jakichkolwiek zabytków ruchomych (W. Siedlarz, *Sprawozdanie z archeologicznych badań powierzchniowo-sondażowych przy realizacji zadania „Budowa wschodniej obwodnicy m. Brzozowa – w ciągu drogi*

wojewódzkiej nr 886 *Domaradz-Brzozów-Sanok*, Rzeszów 2014, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

W roku 2015 przeprowadzone zostały badania archeologiczne, poprzedzające budowę domu jednorodzinnego, w obrębie stanowiska nr 19 AZP 110-76/20 w Brzozowie. Obiekt ten został zewidencjonowany jako ślad osadnictwa z okresu rzymskiego, a także wczesnego i późnego średniowiecza. Nie zarejestrowano tutaj żadnych obiektów ani nawarstwień archeologicznych. Z warstwy humusu pozyskano jeden fragment pradziejowego naczynia ceramicznego (A. Okoniewska, *Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku nr 19 w Brzozowie na działce nr ew. 32/6*, Brzozów 2015, maszynopis sprawozdania z badań, Archiwum WUOZ Delegatura w Krośnie).

Stanowiska znane z informacji jakie znaleźć można w literaturze lub w zbiorach archiwalnych placówek archeologicznych są to stanowiska odkryte podczas penetracji terenowych przeprowadzonych przed właściwą akcją Archeologicznego Zdjęcia Polski, czyli przede wszystkim w latach 50. – 60. XX w. Część z tych stanowisk nie została pozytywnie zweryfikowana podczas właściwej akcji AZP lub nie posiada dokładnej lokalizacji (odpowiednia adnotacja na ten temat widnieje w tabelce, w rubryce „Uwagi”). Bez dokładnej lokalizacji pozostaje z pewnością aż 12 stanowisk: Brzozów stan. 2, 4, 7-8 (l.p.: 2, 4, 7-8), Górki stan. 1 (l.p.: 22), Grabownica Starzeńska stan. 4-6 (l.p.: 44-46), Humniska stan. 1-2 (l.p.: 58-59), Przysietnica stan. 1 (l.p.: 81), Turze Pole stan. 1 (l.p.: 124).

XI.4.7. Zasób muzealny

Stara Wieś - Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej

Początki muzeum, a właściwie izby muzealnej przy kolegium jezuickim sięgają przełomu l. 60. i 70. XX w. i związane były z tragicznym wydarzeniem spalenia cudownego wizerunku. Gromadzono eksponaty związane ze starowiejskim zgromadzeniem oraz z działalnością misyjną Jezuitów. W l. 90. nastąpiła reorganizacja zbiorów i połączenie poszczególnych eksponatów w kolekcje tematyczne. Finałem tych działań były prace przeprowadzone w l. 2004-2006, kiedy to muzeum zostało gruntownie odnowione oraz na nowo zaaranżowano ekspozycję. Od tego czasu instytucja przyjęła nazwę – Muzeum Towarzystwa Jezusowego Prowincji Polski Południowej.

Zbiory muzealne gromadzone są w kilku blokach tematycznych, wg których są także eksponowane. Podstawowym zbiorem jest sztuka sakralna, w szczególności związana ze Starą Wsią oraz działalnością Jezuitów m.in: obrazy – w tym najstarsza kopia obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej z 1613 r., rzeźby, liczne szaty i paramenty liturgiczne. Częściowo w tym dziale zawierają się przedmioty związane z postaciami zasłużonymi dla kościoła, głównie proveniencji jezuickiej (św. Franciszek de Hieronimo, św. kard. Robert Bellarmin, o. Piotr Skarga czy abp Ignacy Raczyński, którego nagrobek znajduje się na brzozowskim cmentarzu), ale także nie powiązane z zakonem (papież Jan Paweł II). Kolejnym blokiem tematycznym są eksponaty pochodzące z misji prowadzonych przez Jezuitów, a następnym zespół szopek bożonarodzeniowych.

Brzozów – Muzeum Regionalne im. A. Fastnachta w Brzozowie

Brzozowskie muzeum to instytucja o czterdziestoletniej tradycji, która powstała w 1980 r. Swoim działaniem obejmuje teren powiatu brzozowskiego, gromadząc, dokumentując udostępniając zabytki kultury materialnej tego regionu. Siedziba muzeum mieści się w części budynku ratusza, gdzie znajdują się sale wystawowe

przeznaczone na ekspozycje stałe, czasowe oraz zaplecze administracyjno-magazynowe. Ekspozycja stała zaaranżowana została w czterech pomieszczeniach i prezentuje m.in. wystroj pomieszczenia brzozowskiego mieszczaństwa, wyroby sztuki ludowej i miejscowego rzemiosła, dokumenty ikonograficzne dotyczące miasta i ważnych dla niego wydarzeń. Interesująca ekspozycja przedstawiona została jednak na niewielkiej przestrzeni, co powoduje pewien niedosyt u zwiedzającego biorąc także pod uwagę bogactwo i różnorodność ziemi brzozowskiej.

Ważną formą działalności muzeum jest działalność wystawiennicza – organizowanie wystaw czasowych poświęconych twórczości lokalnych, często młodych twórców.

Niemniej jednak najważniejszą dziedziną działalności Muzeum, która jest najbardziej zauważana poza lokalnym środowiskiem, jest działalność wydawnicza. Szereg publikacji historycznych opracowanych przez Muzeum weszło do kanonu literatury fachowej dotyczącej tego regionu Polski. Kontynuacją tych działań jest cykliczne organizowanie konferencji historycznych oraz publikacja materiałów pokonferencyjnych.

Oddziałem zamiejscowym brzozowskiej instytucji jest Muzeum Pożarnictwa mieszczące się w Starej Wsi. Powstało ono w 1986 r. gromadząc głównie eksponaty ściśle związane z pożarnictwem – wozy strażackie, samochody, sprzęt gaśniczy (pompy, sikawki) oraz dokumenty związane z tą tematyką (m.in. odznaczenia, chorągwie). Z czasem zbiory wzbogaciły się o eksponaty o charakterze patriotycznym, a także dotyczącym życia codziennego wsi.

